

ZAN-ZAK ΡΟΥΣΟ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΝ
ΤΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ
ΑΝΑΜΕΣΑ
ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ

Μετάφραση: Μέλπω Αλεξίου-Καναγκίνη.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πιο χρήσιμη μα και η λιγότερο εξελεγμένη από όλες τις ανθρώπινες γνώσεις μου φαίνεται πως είναι η γνώση γύρω από τον άνθρωπο (II) και τολμώ να πω ότι αυτή και μόνο η επιγραφή στο ναό των Δελφών περιείχε ένα κανόνα πιο σημαντικό και πιο δύσκολο απ' ό,τι όλα τα ογκώδη βιβλία των φιλοσόφων. Γι' αυτό και αντιμετώπιζω το θέμα αυτής της πραγματείας ως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα που θα μπορούσε να προστείνει η φιλοσοφία, και δυστυχώς για μας, ως ένα από τα πιο ακανθώδη που θα μπορούσαν να λύσουν οι φιλόσοφοι. Γιατί πώς θα μπορούσει να γνωρίσει κανείς την πηγή της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους, αν δεν αρχίσει με το να γνωρίσει τους ίδιους τους ανθρώπους; Και πώς ο άνθρωπος θα κατόρθωνε να δει τον ίδιο τον εαυτό του όπως τον έπλασε η φύση, μέσα από όλες τις αλλαγές που διαδοχικά μπόρεσαν να προκαλέσουν στην αρχική του συγκρότηση οι καιφοί και τα πράγματα, και να ξεχωρίσει τι είναι αυτό που διατηρεί από τη δική της ουσία και τι έχουν προσθέσει και αλλοξει στην αρχέγονη κατάστασή του οι συνθήκες και οι πρόοδοί του; Όμοια με το άγαλμα του Γλαύκου², που ο χρόνος, η θάλασσα και

1. Γνώθι σουτόν.

2. Γλαύκος, θεός θαλασσινός. Ο Πλάτων (*Πολιτεία*, X, 611), συγκρίνει την ανθρώπινη ψυχή με τον Γλαύκο. Ενωμένη με το σώμα, η ψυχή είναι τόσο παραμορφωμένη

οι φουρτούνες είχαν τόσο παραμορφώσει ώστε να μοιάζει λιγότερο με θεό και περισσότερο με άγριο θηρίο, η ανθρωπίνη ψυχή αλλοιωμένη μέσα στους κόλπους της κοινωνίας από μύριες αιτίες που αδιάκοπα ανανεώνονται, από την απόκτηση μιας πληθώρας γνώσεων και σφαλμάτων, από τις αλλαγές που έγιναν στη σωματική διάπλαση, και από τη συνεχή συγκρούση των παθών, έχει, θα λέγαμε, μεταμορφωθεί σε σημείο που να γίνει αγνώριστη. Και στη θέση μιας ύπαρξης που όλα πάντα σύμφωνα με αρχές σίγουρες και σταθερές, στη θέση αυτής της ουράνιας και μεγαλόπρεπης ατλότητας που ο πλάστης του του είχε εμφυσήσει, άλλο δε βρίσκεται κανείς πια, από τη δύσμορφη αντίθεση του πλάθους που νομίζει πως σκέπτεται και του που που βρίσκεται σε παραλήρημα.

Εκείνο που είναι σκληρότερο ακόμα, είναι πως, αφού κάθε πρόοδος του ανθρωπίνου γένους το απομακρύνει αδιάκοπα από την πρωτόγονη κατάστασή του, όσο πιο πολλές γνώσεις αποκτή, τόσο περισσότερο στερείται τα μέσα για την απόκτηση της πιο σημαντικής από όλες: και πως, κατά κάποιο τρόπο, λόγω της προσπάθειάς μας να μελετήσουμε τον άνθρωπο, έχουμε χάσει την ικανότητα να τον γνωρίζουμε.

Είναι εύκολο να δούμε πως σ' αυτές τις διαδοχικές αλλαγές της ανθρωπίνης συγκρότησης πρέπει να αντισταθμίσουμε την καταγωγή των διαφορών που διαγράφουν τους ανθρώπους, που κατά κοινή ομολογία, είναι από τη φύση τους το ίδιο ίσοι μεταξύ τους όσο ήταν και τα ζώα του κάθε είδους, πριν διάφορες φυσικές αιτίες δημιουργήσουν, σε μερικά από αυτά, τις ποιότητες που παρατηρούμε. Πρόγματι, δεν είναι δυνατό να διανοηθεί κανείς πως αυτές οι πρώτες αλλαγές, με όποιο μέσο κι αν επήλθαν, αλλοίωσαν, την ίδια στιγμή και με τον ίδιο τρόπο όλα τα άτομα του είδους. Αλλά, ενώ ορισμένοι είχαν βελτιωθεί ή χειροτερέψει και είχαν αποκτήσει διάφορες καλές ή κακές ιδιότητες που δεν προϋπήρχαν στη φύση τους, οι άλλοι παρέμειναν για περισσότερο καιρό στην αχνική τους κατάσταση. Και ήταν τέτοια η πτώση στην αποδείξει κανείς έτσι με γενικό τρόπο παρά να προσδιορίσει με ακρίβεια τις πραγματικές αιτίες.

Ας μη φανταστούν λοιπόν οι ανεγκνώστες μου πως τολμώ να καταπονεω αντανωρίζουμε την αφάντη φύση της. Βλέπουμε ότι ο Ρουσό, ξαναπαίνοντας αυτό το θέμα, του δίνει τελείως διαφορετικό νόημα.

1. Αποδεχόμενος τη φυσική ισοτιμία των ανθρώπων, ο Ρουσό έχει συνείδηση του ότι εκφράζει έναν κοινό τόπο. Οι νομικοί του φυσικού δικαίου ήταν πράγματα σύμφωνοι σ' αυτό το σημείο.

χίμαι οι έχω δει αυτό που μου φαίνεται τόσο δύσκολο να δει κανείς. Αρχίσα με μερικούς συλλογισμούς, αποτόλμησα μερικούς συσχετισμούς, ελπίζοντας λιγότερο να λύσω το ζήτημα και περισσότερο να έχω ντας την πρόθεση να το φωτίσω και να το περιορίσω στην πραγματική του διάσταση. Άλλοι θα μπορούσαν άνετα να προχωρήσουν παραπέρα προς την ίδια κατεύθυνση, χωρίς να είναι για κανέναν εύκολο να φτάσει στο θέμα. Γιατί δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση να ξεδιαλύνει κανείς τι είναι έμφυτο και τι τεχνητό στην ταυρινή φύση του ανθρώπου, και να γνωρίσει καλά μια κατάσταση που δεν υπόκειται πια, που ίσως δεν υπήρξε ποτέ, που πιθανώς ποτέ δε θα υπάρξει, και που, παρ' όλα αυτά, είναι απαραίτητο να έχουμε γι' αυτήν σωστές ιδέες, για να κρινουμε σωστά το ταυρινό μας είναι. Θα χρεοιάζονταν μάλλον περισσότερο φιλοσοφία απ' ό,τι φαντάζεται κανείς, αυτός που θα αναλάμβανε να προσδιορίσει επακριβώς τις προφυλάξεις που θα χρειαζόταν να πάρει, για να κάνει πάνω στο θέμα αυτό στέρεες παρατηρήσεις. Και μια καλή λύση στο παρακάτω πρόβλημα δε θα μου φαινόταν καθόλου ανάξια των Αριστοτέληδων και των Πλάτωνος της εποχής μας: Ποια περάσματα θα ήταν απαραίτητα για να κατορθώσουμε να γνωρίσουμε τον φυσικό άνθρωπο, και ποια τα μέσα για να γίνουν αυτά τα περάσματα μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας; Μακριά από το να επιχειρήσω να λύσω αυτό το πρόβλημα, πιστεύω πως έχω μελετήσει αρκετά το θέμα, για να τολμήσω να απαντήσω από πριν πως ακόμα και οι μεγαλύτεροι φιλόσοφοι δε θα είναι αρκετά καλοί για να κατευθύνουν τα περάσματα, ούτε οι ισχυρότεροι άρχοντες για να τα πραγματοποιήσουν. Συγκυρία εξάλλου που δεν είναι καθόλου λογικό να περιμένουμε, προπάντων μιας και η συνοχή ή μάλλον η συνηγορία της φωτισμένης σκέψης με την καλή θέληση, και από τις δυο πλευρές, είναι απαραίτητη για να φτάσουμε στην επιτυχία.

1. «...Που ίσως δεν υπήρξε ποτέ»: Αυτές οι λίγες λέξεις τρέφουν την προσοχή όλων των σχολιαστών. Πρόγματι ξαφνιάζουν. Βλ. εισαγωγή, σελ. 42.

2. Μιλώντας για τους Αριστοτέληδες και τους Πλάτωνες «του αιώνα μας», ο Ρουσό ίσως να σκεφτείται τον Μοντεσις, του οποίου το έργο μόλις είχε εκδοθεί το 1753 και ο οποίος στην Επιστολή γύρω από την πρόοδο των επιστημών (παράγραφο 17: Μεταφυσικά περάσματα) προτείνει επίσης τέτοιου είδους περάσματα. «Δύο ή τρία παιδιά μεγαλωμένα μαζί, χωρίς καμία επαφή με τους άλλους ανθρώπους, θα έφτασαν σίγουρα μια γλώσσα, όσο περιορισμένη κι αν ήταν (...). Για να είναι η άσκηση πλήρης θα έπρεπε να σχηματίσουμε πολλές παρθενοκοινωνίες, και να τις οργανώσουμε με παιδιά από διάφορα έθνη, θα έπρεπε κυρίως να αποφύγουμε αυτοί οι μικροί λαοί να μάθουν οποιαδήποτε άλλη γλώσσα (...) αυτό το περάσμα (...) θα μπορούσε να μας μάθει και άλλα πράγματα για την καταγωγή των ιδιών των ιδεών (...). Μετά από τούτους αιώνες που πέφταν, κατά τη διάφορα των οποίων, παρά τις προσπάθειες των μεγάλων ανδρών,

Αυτές οι έρευνες αν και τόσο δύσκολο να γίνουν και τις οποίες τόσο λίγο τις σκεφτήκαμε μέχρι τώρα, είναι, παρ' όλα αυτά, τα μοναχά μέσα που μας απομένουν για να ξεπεράσουμε ένα πλήθος δυσκολιών που μας κρύβουν τη γνώση γύρω απ' ό,τι αφορά τα πραγματικά θέματα της ανθρώπινης κοινωνίας. Εκείνο που είχγει τόση αβεβαιότητα και τόσο σκοτάδι στο σωστό ορισμό του φυσικού δικαίου είναι ακριβώς αυτή η άγνοια της φύσης του ανθρώπου: γιατί η ιδέα του δικαίου, λέει ο Μ. Μπαρλαμακί, κι ακόμα περισσότερο η ιδέα του φυσικού δικαίου, είναι ολοφάνερα ιδέες σχετικές με τη φύση του ανθρώπου. Από την ίδια αυτή φύση του ανθρώπου λοιπόν, συνεχίζει, από τη συγκρότηση και την κατάσταση του πρέπει να βγάλει τις αρχές αυτής της γνώσης.

Αποτελεί εκπλήξη και προκαλεί σκάνδαλο το πόσο λίγο συγκλίνουν πάνω σ' αυτό το σημαντικό θέμα οι απόψεις των διάφορων συγγραφέων που το πραγματεύθηκαν. Με δυσκολία βρίσκει κανείς, ανάμεσα στους πιο σοβαρούς, δύο που να συμφωνούν στο σημείο αυτό. Και όμως να μιλάμε για τους αρχαίους φιλοσόφους, που λες και το είχαν βάλει σκοπό να διαφωνούν μεταξύ τους πάνω στις πιο θεμελιώδεις αρχές, οι ρωμαίοι νομομαθείς υπάγουν τον άνθρωπο και τα άλλα ζώα, χωρίς καμία διάκριση, στον ίδιο φυσικό νόμο, γιατί μ' αυτόν τον όρο εννοούν μάλλον το νόμο που ρυθμίζει την ίδια τη φύση και όχι αυτόν που εκείνη επιβάλλει, ή μάλλον, εξαιτίας της ιδιαίτερης παραδοχής σύμφωνα με την οποία οι νομομαθείς αυτοί εννοούν τη λέξη νόμος, φαίνεται να την έχουν εκλάβει, στην προκειμένη περίπτωση, για να εκφράσουν τις γενικές σχέσεις που η φύση έχει καθορίσει μεταξύ όλων των έμφυγων όντων, για την από κοινού συντήρησή τους. Οι σύγχρονοι², μην αναγνωρίζοντας με τη λέξη νόμος παρά έναν κανόνα που απευθύνεται σε ένα ον ηθικό -δηλαδή νοήμιον, ελεύθερο και που αντιμετωπίζεται μέσα από τις σχέσεις του με τα άλλα όντα- περιορίζουν την αφεσιμότητα του φυσικού νόμου στο μόνο προικισμένο με λογική

οι μεταφυσικές μας γνώσεις δεν έχουν κάνει καμία πρόοδο, πρέπει να πιστέψουμε πως αν ήταν οι γνώσεις αυτές να κάνουν προόδους μέσα στη φύση, δε θα γίνονταν παρά με μέσα καινοτόγια και τόσο παράξενα όσο και οι ιδέες.» Αυτό το κείμενο για παράθεση το βρισκόμαστε συχνά κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνος. Το βρήκαμε στον Λοκ (Essai sur l'Entendement humain, μετ. Coste, 1. I, κεφ. III, παράγρ. 11) το βρήκαμε στον Μαρβό (La Dispute 1744), στον Μοντεσκί (Mes Pensées, Pétade I, 1.034), στον Μπαφόν (Histoire naturelle, 1752, τόμ. VI, σελ. 277-279)

1. Ελ. εισαγωγή, σελ. 36

2. Δηλαδή ο Πούφεντοφ, Le Droit de la Nature et des Gens, βιβλίο II, κεφ. II, παράγρ. 2, και ο Μπαρλεμακί στα σχόλιά του για τον Πούφεντοφ.

ζώο, δηλαδή στον άνθρωπο. Δίνοντας όμως ο καθένας με το δικό του τρόπο τον ορισμό αυτού του νόμου, τον βασιζουν όλοι πάνω σε αρχές τόσο μεταφυσικές που ακόμα και μεταξύ μας πολύ λίγοι είναι σε θέση να καταλάβουν τις αρχές αυτές, απέχοντας πολύ από το να μπορουν να τις βρουν μόνοί τους. Έτσι που όλοι οι ορισμοί, σε διαρκή εξέταση διαφάνια μεταξύ τους, συμφωνούν σε τούτο μόνο: πως είναι αδύνατο να καταλάβει κανείς το νόμο της φύσης και συνεπώς να υπακούσει σ' αυτόν, αν δεν είναι πολύ μεγάλος διανοούμενος και βαθυστόχαστος μεταφυσικός. Πράγμα που ακριβώς σημαίνει πως οι άνθρωποι πρέπει να χρησιμοποιήσαν, για τη θεμελίωση της κοινωνίας, φωτισμένη σκέψη, η οποία όμως δεν αναπτύσσεται παρά μόνο με πολύ κόπο και σε πολύ λίγους μέσα στους κόλπους της ίδιας της κοινωνίας¹.

Γνωρίζοντας τόσο λίγο την κοινωνία και διαφωνώντας πάνω στην έννοια της λέξης νόμος, θα ήταν πολύ δύσκολο να συμφωνήσουμε σε έναν σωστό ορισμό του φυσικού νόμου. Έτσι όλοι αυτοί οι ορισμοί που βρισκόμαστε στα βιβλία, χάρις από το ελάττωμα της παντελούς ανομοιομορφίας, έχουν και το μειονέκτημα ότι βγήκαν από πολλές γνώσεις που οι άνθρωποι δεν κατέχουν από τη φύση τους, και από πλεονεκτήματα που την ιδέα τους δε θα μπορούσαν να έχουν συλλάβει παρά μόνο μετά την εξοδότης από τη φυσική κατάσταση. Ξεκινούν από την αναζήτηση κανόνων που, επειδή είναι χρήσιμοι για όλους, είναι παραδεκτοί στους ανθρώπους για το συμφέρον τους. Και μετά δίχως άλλη απόδειξη, από το όφελος που πιστεύεται πως θα προέκυπτε από την καθολική χρήση του. Ίδού ασφαλώς ένας πολύ βολικός τρόπος να κατασκευάζει κανείς ορισμούς και να εξηγεί τη φύση των πραγμάτων με σχεδόν αυθαίρετες παραδοχές.

Όσο όμως δε γνωρίζουμε καθόλου τον φυσικό άνθρωπο, άδικα πασχίζουμε να προσδιορίσουμε το νόμο που δέχτηκε, ή αυτόν που ταιριάζει καλύτερα στην ιδιοσυγκρασία του². Το μόνο που μπορούμε να δούμε πολύ καθαρά γύρω από αυτόν το νόμο, είναι πως όχι μόνο πρέπει, για να είναι πράγματι νόμος, η βούληση εκείνου που διέτεται από αυ-

1. Εδώ εμφανίζεται η ανωτερότητα του Ρουσό σε σχέση με τους προκατόχους του, τους νομικούς του φυσικού δικαίου. Δείχνοντας πως η ιδέα του δικαίου δεν μπόρεσε να εμφανιστεί παρά αργά στην κοινωνία, ο Ρουσό βάζει τα δυνατά του να κάνει μια ελαφινή ιστορία του ανθρώπου, της λογικής του, που δεν εμφανίζεται πια εντελώς σχηματοποιημένη, αλλά αναπτυσσόμενη. Εδώ υπάγχει διαλεκτική πρόοδος.

2. Δηλαδή στους Ακαδημαϊκούς της Ντιζόν, των οποίων η ερώτηση «Αν επιτρέπεται από τον φυσικό νόμο», έχει τεθεί λανθασμένα. Ένας ακόμα λόγος για να μην πάσει το βραβείο.

μια και στερούνται διανοητικών ικανοτήτων και ελευθερίας, δεν μπορούν να διακρίνουν αυτό το νόμο. Έχοντας όμως και κάτι που συγγενεί κατά κάποιο τρόπο με τη δική μας φύση, μιας και είναι προμισμένα με αντίληψη και αισθήσεις, θα κρίναμε ότι πρέπει κι αυτά να μετέχουν στο φυσικό δίκαιο, και πως ο άνθρωπος έχει κάποιου είδους καθήκοντα απέναντί τους. Φαίνεται πράγματι πως, αν είμαι υποχρεωμένος να μη βλάψω το συνάνθρωπό μου, δεν είναι τόσο γιατί αυτός είναι ένα ον που διαθέτει λογική όσο γιατί είναι ένα ον που αισθάνεται. Ιδιότητα που όντας κοινή στο ζώο και στον άνθρωπο, πρέπει τουλάχιστον να δίνει στο ένα το δικαίωμα να μη βλάπτεται ανώφελα από τον άλλον.

Η ίδια η μελέτη του αρχικού ανθρώπου, των πραγματικών αναγκών του, και των θεμελιωδών αρχών που διέπουν τις υποχρεώσεις του, είναι επίσης το μόνο αποτελεσματικό μέσο που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς για να ξεπεράσει το πλήθος των δυσχερειών που παρουσιάζονται γύρω από την προέλευση της πνευματικής ανισότητας, την πραγματική βάση του πολιτικού σώματος, τα αμοιβαία δικαιώματα των μελών του και γύρω από χίλια δυο άλλα παρόμοια ζητήματα τόσο σημαντικά όσο και αδιευκρίνιστα.

Εξετάζοντας την ανθρώπινη κοινωνία ήρεμα και ανεπιτήθεστα, αυτή μοιάζει να μη δέχνει αρχικά παρά μόνο τη βία των ισχυρών και την καταπίεση των αδυνάτων: εξανίσταται κανείς μπροστά στη σκληρότητα των πρώτων, και οικτρίζει την τύφλωση των τελευταίων. Και καθώς τίποτα ανάμεσα στους ανθρώπους δεν είναι λιγότερο σταθερό από τις εξωτερικές αυτές σχέσεις, που δημιουργούνται περιστασιακά από την τύχη παρά από τη φρόνηση, και που ονομάζονται αδυναμία ή δύναμη, πλούτος ή φτώχεια, τα ανθρώπινα δημιουργήματα μοιάζουν, με την πρώτη ματιά, να είναι θεμελιωμένα πάνω σε σωρούς από κλονούμενη άμμο. Μόνο κοιτάζοντας τα από κοντά, μόνο αφού απομαλφιστούμε τη σκόνη και την άμμο που περιβάλλει το οικοδομήμα, αντιλαμβανόμαστε την αλόγητη βάση στην οποία είναι χτισμένο και μαθαίνουμε να σεβόμαστε τα θεμέλιά του. Άρα, χωρίς μια εμπειριστική μελέτη του ανθρώπου, των φυσικών του ικανοτήτων και στασιωμένη μελέτη του ανθρώπου, δε θα καταρθώσουμε ποτέ να κάνουμε των διαδοχικών εξελίξεών τους, δε θα καταρθώσουμε στην τωρινή συγκρότησή τους διαφοροποιήσεις και να ξεχωρίσουμε, στην τωρινή συγκρότηση των πραγμάτων, εκείνα που έφτιαξε η θείκη βούληση από αυτά που νόμιμας πως έκανε η ανθρώπινη τέχνη. Οι έρευνες που απαιτούνται

1. Είναι το σημείο εκκίνησης όλης της σκέψης του Ρουσό.
2. Αυτή δεν είναι μια φράση με ύφος που υπαγόρευσε η σύνθεση. Στον Ρουσό, η φύση εκφράζει τη θεία θέληση.

τόν να μπορεί να υποτάσσεται γνωρίζοντάς τον, αλλά και πως πρέπει ακόμα, για να είναι φυσικός, να μιλάει άμεσα με τη φωνή της φύσης.

Αφήνοντας λοιπόν στην άκρη όλα τα επιστημονικά βιβλία που δε μας μαθαίνουν παρά να βλεπούμε τους ανθρώπους έτσι όπως μόνοι τους έγιναν, και μελετώντας τις πρώτες και τις πιο απλές λειτουργίες της ανθρώπινης ψυχής¹, νομίζω ότι διακρίνω δύο αρχές που προηγούνται της λογικής. Η μια από αυτές μας ωθεί να ενδιαφερόμαστε με ζέση για την ευεξία και την αυτοσυντήρησή μας, και η άλλη μας εμπνέει μια έμφυτη απέχθεια στη θέα κάθε ζωντανής ύπαρξης που πεθαίνει ή υποφέρει από ιδιαιτέρα των συνανθρώπων μας. Από τη σύμπτωση αυτών των δύο αρχών και από τους συνδυασμούς που το πνεύμα μας είναι ικανό να κάνει με βάση αυτές, χωρίς να είναι ανάγκη να συμπειληφθεί η αρχή της κοινωνικότητας², μου φαίνεται πως απορρέουν όλοι οι κανόνες του φυσικού νόμου. Κανόνες, που ακολουθώσις η λογική αναγκάζεται να τοποθετήσει πάνω σε άλλες βάσεις, μια και με τις διαδοχικές εξελίξεις της έφτασε στο σημείο να έχει καταπνίξει τη φύση.

Μ' αυτόν τον τρόπο δεν είμαστε καθόλου υποχρεωμένοι να κάνουμε με τον άνθρωπο φιλόσοφο πριν τον κάνουμε άνθρωπο³. Τα καθήκοντά του απέναντι στους άλλους δεν υπαγορεύονται μόνο από τα όψια μαθήματα της φρόνησης. Και για όσο δε θα αντιστέκεται στην εσωτερική παρόρμηση της συμπόνοιας δε θα βλάψει ποτέ άνθρωπο ούτε και άλλο έμψυχο ον, εκτός από τη νόμιμη περίπτωση όπου, επειδή κινδυνεύει η ζωή του, είναι αναγκασιμύς να προτιμήσει τον εαυτό του. Μ' αυτόν τον τρόπο μπαίνει ένα τέλος στις παλιές διαμάχες γύρω από τη συμμετοχή των ζώων στον φυσικό νόμο. Γιατί είναι ολοφάνερο ότι

1. Ο Ρουσό, ψυχολογικά, υπόκειται στην επίδραση του Κογγινιάκ. Θεωρεί πως οι πολύπλοκες «λειτουργίες» της ψυχής μπορούν να καταλήξουν μέσω της ανάλυσης σε λειτουργίες πιο απλές. Στη βάση όλων των πραγμάτων υπάρχει η ευαισθησία. Ο άνθρωπος είναι ένα ον ευαίσθητο, πριν γίνει ον λογικό. Ο Ρουσό δεν αρνείται εδώ την ύπαρξη ενός φυσικού νόμου, αλλά τείνει να τον βασίσει σε «δύο αρχές προγενέστερες της λογικής»: την αγάπη του εαυτού και το έλεος. Είναι λοιπόν η ευαισθησία του ανθρώπου της φύσης που υπακύνει στον φυσικό νόμο.

2. Αυτό είναι ένα από τα βασικά σημεία που τον κάνουν αντίθετο με τους φιλοσόφους. Το χειρόγραφο της Γενεύης, όπου βρισκόμαστε μια πρώτη γράφη του Κοινωνικού συμβολαίου, περιέχει μια απόρριψη του άθροισ «φυσικό δίκαιο», της *Εγκυκλοπαίδειας*, όπου ο Ντιντερό δέχεται ότι ο άνθρωπος της φύσης είναι ένα ον κοινωνικό. (Βλ. *Diderot, Textes choisis*, τόμ. II, «Classiques du peuple», σελ. 162).

3. Να η δημοκρατική πηγή της σκέψης του! Βασίζοντας την ρητική ζωή στη λογική, οι φιλόσοφοι έμοιαζαν να αποκλείουν το λαό, που δεν ήταν διαφωτισμένος. Ο Ρουσό τη βασίζει στην ευαισθησία, που είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους, χωρίς διάκριση παιδείας.

νται, για το σημαντικό αυτό θέμα που εξετάζουμε στον πολιτικό και πνευματικό τομέα, είναι λοιπόν χρήσιμες σε οποιαδήποτε περίπτωση, και η υποθετική ιστορία των κυβερνήσεων αποτελεί για τον άνθρωπο ένα μάθημα διδακτικό από όλες τις απόψεις. Αν αναλογιστούμε τι θα γινόμαστε αν είχαμε εγκαταληφθεί στη δική μας και μόνο δικαιοδοσία, θα έπρεπε να μαθαίνουμε να ευγνωμονούμε αυτόν που διαφθρόνεται τους θεμούς μας με το ευεργετικό του χέρι, και δίνοντάς τους ένα ακλόνητο υπόβαθρο, απέτρεψε τις αναιμαλίες που θα είχαν προκληθεί και έκανε να βγαίνει η ευτυχία μας από πράγματα που έδειχναν ότι θα έπρεπε να προκαλέσουν το ξεχείλιμα της δυστυχίας μας.

Quem te Deus esse

Jussit, humana qua parte locatus es in re,

Disce!

Προειδοποίηση σχετικά με τις σημειώσεις. -Σ' αυτή μου την εργασία πρόσθεσα μερικές σημειώσεις σύμφωνα με τη φρόνημη συνήθεια που έχω να εγγάζομαι με παρενθέσεις. Μερικές φορές, οι σημειώσεις αυτές απομακρύνονται αρκετά από το θέμα, ώστε να μην είναι καλό να τις διαβάσει κανείς μαζί με το κείμενο. Τις έριξα λοιπόν στο τέλος της Πραγματείας, στην οποία προσπάθησα να ακολουθήσω όσο καλύτερα μπορούσα τον ίδιο δρόμο. Όσοι θα έχουν το κοινόχρηστο να την ξαναδιαβάσουν, θα μπορέσουν τη δεύτερη φορά να διασκεδάσουν ξεστρατίζοντας και δοκιμάζοντας να δουν τις σημειώσεις. Αν οι άλλοι δεν τις διαβάσουν καθόλου, δε θα είναι μεγάλο το κακό.

1. «Ποιός όμοσε η θεότητα να είσαι, και τι θέση να κατέχεις στην ανθρωπότητα; Μάθε τον», *Pense, Satires*, III, τόμ. 71.

δε θα αναπτύσσονταν παρά με τις ευκαιρίες που θα του δίνονταν για να τις χρησιμοποιήσει, έτσι που να μην του είναι περιττές και βέβαιο πως τις χρειαζοσύναι, ούτε όμως και άχρηστες στην ανάγκη. Είχε στο ένστικτο και μόνο ό,τι χρειαζόνταν για να ζήσει στη φυσική ζωή, σε μια καλλιεργημένη νόση δεν έχει παρά μόνο αυτά που του χρειαζόνται για να ζήσει στην κοινωνία.

Πρώτα-πρώτα, φαίνεται πως, σ' αυτή την κατάσταση, μην έχοντας οι άνθρωποι μεταξύ τους κανενός είδους ηθική σχέση, ούτε και επιγνώση καθηκόντων, δεν μπορούσαν να είναι ούτε καλοί ούτε κακοί, και δεν είχαν ούτε δικαιοσύνη ούτε αρετές, εκτός αν παύονταν τις λέξεις αυτές με τη φυσική τους έννοια, ποίμε διαστρωφές για το άτομο τις ιδιότητες που μοιρούν να βλάψουν την αυτοσυντήρησή του και αρετές αυτές που συμβάλλουν σ' αυτήν, περίπτωση στην οποία θα πρέπει να θεωρείται πιο ενάφειος αυτός που αντιστέκεται λιγότερο στις απλές παρορμήσεις της φύσης. Χωρίς όμως να απομακρυνθούμε από τη συνήθη έννοια, είναι προτιμότερο να αναβάλουμε να εκφέρουμε γνώμη για την κατάσταση αυτή, και να απαλλαγούμε από τις προκαταλήψεις μας, μέχρι να εξετάσουμε, με τη ζυγαριά στο χέρι, αν στους πολιτισμένους ανθρώπους οι αρετές είναι περισσότερες από τις διαστρωφές ή αν οι αρετές τους είναι πιο ωφέλιμες απ' ό,τι οι διαστρωφές τους βλαβερές ή αν η πρόοδος στις γνώσεις είναι αρκετή απόζημίστη για το κακό που κάνουν ο ένας στον άλλον, στο μέτρο που διδάσκονται για το κακό που αμοιβαία έπρεπε να κάνουν ή αν τελικά δε θα ήταν καλύτερη η θέση τους, αν δεν είχαν ούτε κακό να φοβηθούν ούτε καλό να ελπίζουν από κανέναν, αντί να έχουν αναμεταθεθεί σε μια καθολική εξάρτηση και να ανεργάζονται να τα δέχονται όλα από εκείνους που δεν έχουν υποχρέωση να τους δώσουν τίποτε.

Κι ως μη συμπεριζάνουμε κυρίως μαζί με τον Χομπς πως ο άνθρω-

λάβουμε τη σκέψη του Ρουσό. Στο *Profession de foi du vicairé savoyard*, θα πει πως η κοινωνικότητα είναι ένα έμφυτο συναίσθημα, το οποίο όμως δεν υπάρχει παρά εν δυνάμει: «Ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως κοινωνικός, ή τουλάχιστον είναι φυσιολογικός για να γίνει κοινωνικός.» Χάρη στην τελειοποιητικότητά του, ο άνθρωπος αναπτύσσεται, ανάλογα με τις ανάγκες του στοιχείου που βρισκονται μέσα του. Βλ. παρακάτω σελ. 111.

1. Βασική διάκριση: ο άνθρωπος της φύσης είναι καλός, ο πολίτης που δεσμεύεται από το κοινωνικό συμβόλαιο μπορεί να είναι ενάφειος. Η σκέψη του Ρουσό ταλαντεύεται ανάμεσα στο ιδανικό της φυσικής καλλοσύνης και στο ανώτερο ηθικό ιδανικό της αρετής του πολίτη.

2. Θα παρατηρήσει κανείς πως η ευλωπία του Ρουσό γίνεται πιο θεόμη, όταν περιγράφει τη φυσική κατάσταση συγκρίνοντάς την με την κοινωνική κατάσταση της εποχής του. Εδώ, πρόκειται για μια έντονη διαμαρτυρία εναντίον κάθε μορφής εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο.

ΝΙΣΕΣ

πος μιας και δεν έχει ιδέα για την καλοσύνη, είναι από τη φύση του κακός, πως είναι διεφθαρμένος, επειδή δε γνωρίζει την αρετή και αρνείται πάντα στους συνανθρώπους του υπηρεσίες που πιστεύει ότι δεν τους τις οφείλει, ούτε πως, στο όνομα του δικαίου που ευλόγα νομίζει ότι έχει πάνω στα πράγματα που έχει ανάγκη, φαντάζεται ότι είναι ο μόνος ιδιοκτήτης του συμπαντος! Ο Χομπς είδε πολύ καλά το λάθος σε όλους τους σύγχρονους ορισμούς του φυσικού δικαίου. Τα συμπεράσματα όμως που βγάζει από τον δικό του ορισμό δείχνουν πως τον εννοεί με έναν τρόπο που δεν είναι λιγότερο λανθασμένος. Αν προέβρινε σε συλλογισμούς με βάση τις αρχές που θεμελιώνει, ο συγγραφέας αυτός έπρεπε να πει ότι, με το να είναι η φυσική κατάσταση εκείνη όπου η φροντίδα για αυτοσυντήρηση αποβάνει λιγότερο επιβλαβής για την αυτοσυντήρηση του πλησίον, είναι και η πιο πρόσφορη συνεπώς για την ειρήνη και η πιο ωφέλιμη για το ανθρωπινό είδος. Λέει όμως ακριβώς το αντίθετο, με το να έχει περιλάβει άστοχα στη φροντίδα για αυτοσυντήρηση του αργίου την ανάγκη για ικανοποίηση μιας πληθώρας από πάθη, που είναι έργο της κοινωνίας και που έκαναν τους νόμους απαραίτητους. Ο κανόνας, λέει, είναι ένα δυνατό παιδί. Μένει να δούμε αν ο άρχιος είναι δυνατό παιδί. Αν το δεχτούμε αυτό, ποιο θα ήταν το συμπέρασμα; Ότι, αν —όταν είναι δυνατός— αυτός ο άνθρωπος ήταν το ίδιο εξαρτημένος από τους άλλους όσο και όταν είναι αδύνατος, δε θα υπήρχε τίποτα που να μην κάνει. Ότι δε θα έδεργε τη μητέρα του, αν θα αγούσε να τον θηλάσει. Ότι δε θα σταγγάλιζε το μικρότερο αδελφό του, όταν θα τον ενοχλούσε. Ότι δε θα δάγκωνε το πόδι του άλλου, αν αυτός τον πείραζε ή τον στενοχωρούσε. Το να είναι όμως κανείς δυνατός και ταυτόχρονα εξαρτημένος, στη φυσική κατάσταση, αποτελεί μια αντίφαση. Ο άνθρωπος όταν είναι εξαρτημένος είναι αδύναμος και πάλι δυνατός τους αγρίους να χρησιμοποιήσουν την κριτικός λόγος που εμποδίζει οι νομομαθείς μας, τους εμποδίζει συγχορώνως να κάνουν κατάχρηση των ικανοτήτων τους, όπως διατείνονται ο ίδιος. Πράγμα που μας οδηγεί να πούμε πως οι άρχιοι δεν είναι κακοί, ακριβώς επειδή δεν ξέρουν τι σημαίνει το να είναι καλοί. Γιατί δεν είναι ούτε η πνευματική καλλιέργεια ούτε το φρένο των νόμων, αλλά η γαλήνη των παθών και η άγνοια του κακού που τους εμποδι-

1. Ο Ρουσό αποδέχεται την αρχή του Χομπς: «Η φύση έχει δώσει σε κάθε άνθρωπο ένα δικαίωμα πάνω σε κάθε πράγμα», αλλά απορρίπτει τη συνέπεια που κατά τον Χομπς απορρέει από αυτή την αρχή: την κατάταξη ατέμνου πολέμου. Γι' αυτόν οι επιθυμίες του ανθρώπου στη φύση δεν ξεπερνούν τις ανάγκες του.

σ' αυτή την ασχολία και να στρίψει τα χωράφια, θα πρέπει να αποφασίσει να χάσει πρώτα κάτι, για να κερδίσει πολλά κατόπιν. Προνοητικότητα που απέχει πολύ από τον τρόπο που λειτουργεί το μυαλό του άγγιχου που, όπως είπαί, διακοιλεύεται πολύ να σκεφτεί το πρωί για ό,τι θα του χρειαστεί το βράδυ.

Ήταν λοιπόν απαραίτητη η ανακάλυψη των άλλων τεχνών για να αναγκαστεί το ανθρώπινο γένος να ασχοληθεί με τη γεωργία². Από τη στιγμή που χρειάστηκαν άνθρωποι για να λιώσουν και να δουλέψουν το σίδερο, χρειάστηκαν άλλοι για να τους θρέψουν. Όσο ο αριθμός των εργατών μεγάλωνε τόσο λιγότερα ήταν τα χέρια που θα προμήθευαν την κοινή τροφή, χωρίς να είναι λιγότερα τα στόματα που θα την καταλάβαιναν. Και καθώς τους χρειάστηκαν τρόφιμα με αντάλλαγμα το σίδερο τους, οι άλλοι βρήκαν τέλος το μυστικό για το πώς θα χρησιμοποιούσαν το σίδερο για να αυξήσουν τα τρόφιμα. Από εδώ γεννήθηκαν, από τη μια, το όργανο και η γεωργία και, από την άλλη, η τέχνη των μετάλλων και της σίδηρης των χρήσεών τους.

Αναγκαστικά, συνέπεια της καλλιέργειας των γαιών υπήρξε η διανομή τους, και απόρροια της εγκαθιδρυμένης ήθη ιδιοκτησίας ήταν οι πρώτοι κανόνες δικαίου. Γιατί, για να μπορεί να δοθεί στον καθένα το δικό του, πρέπει ο καθένας να έχει τη δυνατότητα να έχει κάτι. Επιπλέον, καθώς οι άνθρωποι άρχισαν να ενδιαφέρονται για το μέλλον, και διαβλέποντας όλοι ότι ήταν δυνατόν να χάσουν κάποια αγαθά, δεν υπήρχε κανείς που να μη φοβάται για τον εαυτό του τα αντίποινα για τη ζημιά που θα μπορούσε να προξενήσει στον άλλο. Αυτή η προέλευση μοιάζει τόσο πιο φυσική, όσο πιο αδύνατο είναι να συλλάβει κανείς την έννοια της ιδιοκτησίας να πηγάζει από οπουδήποτε άλλου εκτός από την εργασία³. Γιατί τίποτα άλλο εκτός από την εργασία του δε βλέπουμε να λείπει από τα πράγματα που ιδιοποιηθήκε κανείς, χωρίς να τα έχει κάνει ο ίδιος. Μόνο η εργασία, επειδή δίνει δικαίωμα στον καλλιεργητή πάνω στο προϊόν της γης που δούλεψε,

1. Βλ. σελ. 90.

2. Εμφάνιση της κατανομής της εργασίας, η οποία για τον Ρουσό αποτελεί μια οπισθοδρομική, γιατί περιορίζει τη φυσική ελευθερία.

3. Πριν από τον Ρουσό υπήρχον σε γενικές γραμμές δύο θεωρίες για την καταγωγή της ιδιοκτησίας: 1) Για τον Γκρότιους και τον Πούφεντορφ, υπήρξε το μοίρασμα της γης, ή η κατοχή, και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δικαιούνταν, σύμφωνα με μια αμοιβαία συμφωνία, το δίκαιο του πρώτου κατέχοντος. Ο Γκρότιους παραδέχεται ότι έχει υπαίθετος ένας πρωτόγονος κομμουνισμός. Η εφεύρεση της γεωργίας οδήγησε τους ανθρώπους στο μοίρασμα των γαιών κατά συνθήκη. 2) Για τον Λοκ, ο οποίος ακολουθεί τον Μπαρμετάδικ, η ιδιοκτησία βασίζεται στην εργασία και μια συνθήκη δεν είναι απαραίτητη. Βλέπουμε πως ο Ρουσό εμφανίζεται εδώ από τον Λοκ.

του δίνει κατά συνέπεια δικαίωμα και στη βάση τουλάχιστον μέχρι τη συγκομιδή, και έτσι, από χροιά σε χροιά, αυτό που αποτελεί μια στυγερή κτήση, μετατρέπεται εύκολα σε ιδιοκτησία. Όταν οι αρχαίοι, λέει ο Γκρότιους, έδωσαν στη Δημήτρα το επίθετο της θεομορφου, και σε μια τελετή, που έκαναν προς τιμήν της, το όνομα Θεομορφίες¹, εννοούσαν μ' αυτό πως η διανομή της γης δημιουργήσε ένα άλλο είδος δικαίου δηλαδή το δίκαιο της ιδιοκτησίας, που είναι διαφορετικό από αυτό που πηγάζει από τον φυσικό νόμο.

Τα πράγματα σ' αυτή την κατάσταση, θα μπορούσαν να είχαν παραμείνει σε ισότητα, αν ήταν ίσα τα προσόντα, και αν, για παράδειγμα, η χρήση του σίδερου και η κατανάλωση των τροφίμων βρισκόνταν πάντοτε σε απόλυτη ισορροπία. Η αναλογία όμως που δεν εξασφαλίζεται από τίποτα, γρήγορα χάθηκε. Ο δυνατότερος προσέφερε περισσότερη εργασία. Ο πιο ευέλκτος αποκόμιζε μεγαλύτερο κέρδος από τη δική του. Ο πιο επινοητικός έβρισκε τρόπους για να περιορίζει τη δουλειά. Ο σφόδρης είχε μεγαλύτερη ανάγκη για σίδερο ή ο σκληρούτερος για σιτάρι, και ενώ εργαζόταν το ίδιο, ο ένας κέρδιζε πολλά ενώ ο άλλος μόλις που ζούσε. Μ' αυτόν τον τρόπο, χωρίς να γίνεται αντιληπτό, η φυσική ανισότητα αναπτύσσεται ταυτόχρονα με εκείνη των ανταλλαγών², και έτσι οι διαφορές των ανθρώπων, μεγεθυμένες από τις διαφορές των περιστάσεων, γίνονται πιο ορατές, πιο μόνιμες στα αποτελέσματά τους, και αρχίζουν να επιδρούν με την ίδια αναλογία πάνω στη μοίρα των ατόμων.

Είναι εύκολο να φανταστούμε τα υπόλοιπα, από τη στιγμή που τα πράγματα έφτασαν σ' αυτό το σημείο. Δε θα σταθώ στην περιγραφή της διαδοχικής ανακάλυψης των άλλων τεχνών, στην πρόοδο των γλωσσών, τη δοκιμασία και την αξιοποίηση των προσόντων, την ηθική ανισότητα, τη χρήση ή την κατάχρηση του πλούτου, ούτε σε όλες τις λεπτομέρειες που τα συνοδεύουν, και που ο καθένας μπορεί να προσθέσει. Θα περιοριστώ στο να ρίξω μια ματιά στο εγκατεστημένο στη νέα αυτή τάξη πραγμάτων ανθρώπινο γένος.

Ιδού λοιπόν, όλες οι ικανότητες μας εξειδικευμένες, η μνήμη και η φαντασία σε ενέργεια, η φιλαυτία να ενδιαφέρεται, η κρίση δραστηριοποιημένη, και το πνεύμα να έχει προσεγγίσει σχεδόν το όριο της καθορθωτής τελειότητας. Ιδού όλες οι φυσικές ικανότητες εν δράσει, η θέ-

1. Θεομορφία: γιορτή προς τιμήν της «Νομοθέτριας». Οι Έλληνες ονόμαζαν έτσι τη θεά Δημήτρα, γιατί διδάξε στους ανθρώπους τη γεωργία και θεομοίησε το γάμο, και έτσι ίδρυσε την κοινωνία των πολιτών.

2. Δηλαδή με την ανισότητα που είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού των ανταλλαγών. Σ' αυτή την έκφραση διακρίνονται κάποια σημεία ενόχλησης.

ση και η μοίρα του κάθε ανθρώπου βασισμένη, όχι μόνο στην ποσότητα των αγαθών ή στην ικανότητα να ωφελεί ή να βλάπτει, αλλά στο πνεύμα, την ομορφιά ή την επιδεξιότητα, στην αξία ή στις κλίσεις. Και μιας και αυτές οι ικανότητες μπορούν μόνο να προκαλέσουν την εκτίμηση, γρήγορα χρειάστηκε ή να τις διαθέτουν ή να προσποιηθούν ότι τις έχουν, χρειάστηκε για το συμφέρον τους να φανούν διαφορετικοί από ό,τι ήταν στην πραγματικότητα. Το «είναι» και το «φαινεσθαι» έγιναν δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα! και από αυτή τη διακριση βγήκε η επιβλητική μεγαλοπρέπεια, η απαιτητή πονηριά, και όλες οι διαστρεφές που απαράτίζουν τη συνοδεία τους. Από την άλλη μεριά, να που ο άνθρωπος από ελευθερός και ανεξάρτητος που ήταν μέχρι τότε, υποτάσσεται, εξαιτίας μιας πληθώρας νέων αναγκών, σε όλη τη φύση, και κυρίως στους ομοίους του, των οποίων, κατά κάποια έννοια, γίνεται δούλος ακόμα κι αν τους είναι αφέντης. Ως πλούσιος, έχει ανάγκη από τις υπηρεσίες τους. Ως φτωχός, έχει ανάγκη από τη βοήθειά τους, και η μέση κατάσταση πάλι δεν τον απαλλάσσει από την ανάγκη τους. Πρέπει λοιπόν να φροντίζει συνεχώς να τους κάνει να ενδιαφερθούν για την τύχη του, και να τους κάνει να θεωρούν συμφέρον τους, πραγματικά ή επιφανειακά, να εριγίζονται για το δικό του συμφέρον. Πράγμα που τον κάνει απάτεωνα και ψεύτη με τους τελευταίους, και δεσποτικό και σκληρό με τους πρώτους, και τον υποχρεώνει να εξαιτάται όλους όσους έχει ανάγκη, όταν δεν μπορεί να τους κάνει να τον φοβηθούν, και όταν βέβαια πως δεν έχει συμφέρον να τους εξυπηρετήσει. Τέλος, αν η φύση υπεβλήθη φιλοδοξία, η σφοδρή επιθυμία να μεγαλώσει τη σχετική περιουσία του, όχι τόσο από πραγματική ανάγκη, όσο για να ξεπεράσει τους άλλους, γεννά σε όλους τους ανθρώπους μια σκοτεινή τάση να αλληλοβλάπτονται, μια κρυφή ζήλια, που γίνεται ακόμα πιο επικίνδυνη, σφοδρή, για μεγαλύτερη ασφάλεια, παίρνει συχνά τη μάσκα της καλοσύνης. Με λίγα λόγια, ανταγωνισμός και αντιζήλια, από τη μια, σύγκρουση συμφερόντων, από την άλλη, και πάντοτε η κρυφή επιθυμία του κέρδους σε βάρος των άλλων, αυτά όλα τα δεινά είναι η πρώτη συνέπεια της ιδιοκτησίας, και της αναπόσπαστης συνοδείας της, της ανισότητας που γεννιέται.

1. Βασικό θέμα στη σκέψη του Ρουσό. Ο άνθρωπος που κέρτισε τις ιδιότητες της φύσης είναι ελκρινής. Είναι, και με τις δύο έννοιες της λέξης, φυσικός. Η κοινωνία ενόψει τα άτομα με μια ομοιόμορφη μεταμόρφωση. Ιδέα που εμφανίζεται και στον Νταντέο. Το έργο *Le Neveu de Rameau* κέρτισε «τη φυσική του ατομικότητα» (βλ. έκδ. Fabre, Geneve, Droz, 1963, σελ. 5). Είναι η ίδια εκδήλωση του αστικού ατομικισμού και στους δύο άνδρες.

2. Αυτό το σχεδιάγραμμα της ηθικής κατάστασης υπό το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας αναγράφει την αστική κοινωνία περισσότερο και από τη φεουδαρχική: «α-νταγωνισμός». Λέει ο Ρουσό.

Πριν ακόμα ανακαλυφθούν τα σημάδια που δηλώνουν τον πλούτο, αυτός δεν μπορεί να ήταν τίποτα άλλο από χωράφια και ζωντανά: Τα μόνα υλικά αγαθά που οι άνθρωποι μπορούσαν να έχουν στην κατοχή τους. Άρα, όταν οι κλήροι μεγάλωσαν σε πλήθος και σε έκταση, σε βαθμό που να κάλυπταν όλη την επιφάνεια και να εφάπτονται μεταξύ τους, δεν μπορούσαν να μεγαλώσουν περισσότερο παρά σε βάρος των άλλων. Και οι υπεράριθμοι, που από αδυναμία ή απάθεια δεν μπορούσαν να αποκτήσουν κι αυτοί με τη σειρά τους κλήρο, έχοντας γίνει φτωχοί χωρίς να έχουν τίποτα χάσει, γιατί, ενώ όλα άλλαζαν γύρω τους, εκείνοι δεν άλλαζαν καθόλου, αναγκάστηκαν να δεχτούν ή να αρπάζουν τον επιούσιο από το χέρι των πλούσιων, και από εκεί άρχισαν να γεννιούνται, ανάλογα με τους χαρακτήρες, η κυριαρχία και η δουλεία, ή η βία και οι αρπαγές. Οι πλούσιοι, από τη δική τους πλευρά, ευθύς μόλις γνώρισαν την ευχαρίστηση της κυριαρχίας, περιφρόνησαν αμέσως όλους τους άλλους, και χρησιμοποιώντας τους πάλιους δούλους για να υποτάξουν νέους, δε σκέφτηκαν παρά να κατακτήσουν και να υποδουλώσουν τους γείτονές τους, ίδιοι με τους πεινασμένους λύκους, που έχοντας δοκιμάσει ανθρώπινη σάρκα, αποφεύγουν κάθε άλλη τροφή και δε θέλουν παρά να καταβροχθίζουν ανθρώπους.

Και έτσι, επειδή οι πιο δυνατοί ή οι πιο δυνατοί έκαναν τη δύναμη ή την ανάγκη τους κάτι σαν δικαίωμα πάνω στα αγαθά του άλλου, ταυτόσημο με την ιδιοκτησία, κατά την κρίση τους, η καταργημένη ισοπεία ακολουθήθηκε από την πιο τρομερή αταξία: Έτσι οι σφετερισμοί των πλούσιων, οι αρπαγές των φτωχών, τα αχαλινωτά πάθη όλων, καταπνιγώντας τον φυσικό οίκτο και την αδύναμη ακόμα φωνή της δικαιοσύνης¹, έκαναν τους ανθρώπους τσιγκούνηδες, φιλόδοξους και κικινούς. Υπήρχε μια συνεχής σύγκρουση ανάμεσα στο δικαίω του ισχυρότερου και το δικαίω του πρώτου κατέχοντος, που δεν τελείωνε παρά με μάχες και φόνους (XVII). Η κοινωνία εν τω γεννάσθαι αντικαταστάθηκε από την πιο φρικτή εμπόλεμη κατάσταση: Το ανθρώπινο γένος ταπεινωμένο και θλιμμένο, μην μπορώντας πια να οπισθοχωρήσει ούτε και να απαιρηθεί τις κακότητες κατακτήσεισ του,

1. Ο άνθρωπος περνά από την πιο ευτυχισμένη κατάσταση στην πιο δυστυχισμένη, λόγω της εμφάνισης της ιδιοκτησίας και της πάλης των τάξεων που είναι επακόλουθό της. Βλέπουμε προς τα πού στρέφονται οι σημερινές του Ρουσό: Οι πλούσιοι συγκρίνονται με τους λύκους. Αλλά η εξέλιξη του ανθρώπου ανάμεσα στη φυσική και στην κοινωνική κατάσταση δεν είναι μια συνεχής παραμύθι: «Η φωνή της δικαιοσύνης που είναι ακόμα αδύναμη.» Αυτό σημαίνει πως, αργότερα, θα είναι δυνατόν να ιδρυθεί μια τάξη στην κοινωνία που θα στηρίζεται σε αρχές ριζικά αντίθετες από αυτές της φύσης: Ανταρθέσει της δικαιοσύνης και της ευπείας.

και προόγοντας την ατίμωσή του με την κατάχρηση των ικανοτήτων που το τιμούν, έθεσε τον εαυτό του στο χέλος του γράφου.»

«*Attonitus novitate mali, divesque miserque,
Effugere optat opes, et quoe modo venerat, odit.*»

Είναι αδύνατο, τέλος, να μην έκαναν οι άνθρωποι κάποιες σκέψεις γύρω από την τόσο άθλια αυτή κατάσταση, και γύρω από τα δεινά που τους συνέβησαν. Οι πλούσιοι ιδιαίτερα πρέπει να ένωσαν σύντομα τόσο σπύροφρος ήταν γι' αυτούς ένας διαρκής πόλεμος, του οποίου τα έξοδα βάρυναν αυτούς μονάχα, και όπου το ρίσκο της ζωής ήταν κοινό, και αυτό των αγαθών ιδιωτικό. Άλλωστε, όποιο χρώμα κι αν έδιναν στους σφετερισμούς τους², ένιωθαν καλά πως αυτοί δεν ήταν θεμελιωμένοι παρά σε ένα δίκαιο πρόσκαιρο και καταχρηστικό, και πως, μην έχοντας κερδίσει παρά με τη χρήση βίας, η βία μπορούσε να τους στερήσει τα αγαθά, χωρίς να έχουν λόγο για παράτονα. Και εκείνοι ακόμα που πλούτισαν μόνο με την επιδεξιότητά τους, δεν μπορούσαν να θεμελιώσουν την ιδιοκτησία τους πάνω σε καλύτερους τίτλους. Άδικα θα έλεγαν: «Αυτόν τον τόλχο τον έχτισα μόνος μου, και κέρδισα με τη δουλειά μου τούτο το χωράφι.» «Ποιος σου έδωσε τις συντεταγμένες;—μπορούσαν να του απαντήσουν— και με ποιο δικαίωμά απαιτείς να πληρωθείς με δικιά μας έξοδα για μια δουλειά που δε σου επέβαλε ποτέ; Δεν ξέρεις ότι πληθός από τα αδελφια σου θα βαιίνουν ή υποφέρουν από την έλλειψη αυτών που περισσεύουν σε σέ-όλου του ανθρώπινου γένους, για να ιδιοποιηθείς από τον κοινό επιστό ο,τι βρίσκεται πέρα από τον δικό σου;» Χωρίς πραγματικούς λόγους που να τον δικαιολογούν, και χωρίς αρκετές δυνάμεις για άμυνα, συντριβόντας εύκολα έναν ιδιώτη, αλλά συνθλιμμένος ο ίδιος από συμμορίες ληστών, μόνος, αντιμέτωπος με όλους, και αδυνατώντας, εξαιτίας της αμοιβαίας ζήλοφθονίας, να ενωθεί με τους ίσους με αυτόν ενάντια στους εχθρούς που τους ενώνει η κοινή ελπίδα της λεηλασίας, ο πλούσιος, σπρωγμένος από την ανάγκη, συνέλαβε, τέλος, το πιο καλοεξεργασμένο σχέδιο που πέρασε ποτέ από το ανθρώπινο

1. «Πρωταγμένος από ένα τόσο καινούργιο κακό, πλούσιος και δυστυχισμένος ταυ-τοχόνης, δεν ζήτησε πια παρά να ξεφύγει από την αφθονία, κι αυτά που επιθυμούσε πην, τόρα τα μοσι.» (Οβίδιος: *Μεταμορφώσεις*, XI, 127).

2. Εδώ δεν πρόκειται πια για την κατάγνγη της ιδιοκτησίας γενικά, αλλά για τη μεγάλη ιδιοκτησία. Δεν είναι πια η εργασία που την ιδρύει. Είναι αποτέλεσμα σφετε-ρισμού.

μυαλό. Σκέφτηκε να χρησιμοποιήσει για δικό του λογαριασμό τη δύ-ναμη του αντιπάλου, να κάνει τους εχθρούς υπερασπιστές του, να τους εμπνεύσει άλλες αράγες και να τους δώσει θεσμούς που να τον ευνοούν, στο βαθμό που ο φυσικός νόμος του είναι αντίθετος.

Μ' αυτό το σκοπό, αφού έδειξε στους γείτονές του τη φρόνη μιας κατάστασης που όπλιξε όλους για να μάχονται μεταξύ τους, που έκανε να είναι το βίος τους το ίδιο διαβάστακτο με την ανάγκη, και όπου κανένας δεν ένιωθε ασφαλής ούτε στη φτώχεια ούτε στον πλούτο, άνε-κα ανακάλυψε αληθοφανείς λόγους για να τους φέρει στα νερά του. «Ας ενωθούμε», τους είπε, «για να προφυλάξουμε τους αδύνατους από την καταπίεση, για να συγκρατήσουμε τους φιλοδοξούς, και να εξοφालίσουμε στον καθένα αυτό που του ανήκει. Ας θεσπίσουμε κα-νονισμούς δικαιοσύνης και εφίμης, με τους οποίους να είναι όλοι υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται, χωρίς καμιά εξαίρεση, που να διορθώνουν κατά κάποιον τρόπο τις ιδιοτροπίες της τύχης, υποτάσ-σοντας εξίσου τον δυνατό και τον αδύνατο σε αμοιβαίες υποχρεώσεις. Με λίγα λόγια, αντί να στρέφουμε τις δυνάμεις μας ενάντια στους εαυτούς μας, ας τις συγκεντρώσουμε σε μια ανώτερη εξουσία που να μας κυβερνά σύμφωνα με σοφούς νόμους, που να προστατεύει και να υπερασπίζεται όλα τα μέλη της ένωσης, να μάχεται τους κοινούς μας εχθρούς και να εξοφालίζει την ομόνοια ανάμεσά μας.»

Ήταν αρκετός ένας λόγος πολύ πιο σύντομος από τον παραπάνω για να παρασυνθούν άνθρωποι απλόηκοί, ευκόλοπιστοι, που είχαν εξάλλου πάρα πολλές υποθέσεις να ξεδιαλύνουν αναμεταξύ τους για να μη χρειάζονται διαιτητές, και πάρα πολλή τσιγκουνιά και φιλοδο-ξία για να μπορούν να μείνουν για πολύ χωρίς αφέντες. Όλοι έτρεξαν προς τα δεσμά τους πιστεύοντας πως εξοφάλιζαν την ελευθερία τους. Πράτι, ενώ είχαν αρκετή λογική για να νιώσουν τα πλεονεκτήματα της πολιτικής συγκρότησης, δε διέθεταν αρκετή πείρα για να προβλέψουν τους κινδύνους. Οι πιο ικανοί για να προαισθανθούν την κατάχρηση ήταν ακριβώς αυτοί που υπολόγιζαν να επωφεληθούν από αυτήν, και οι ίδιοι οι σωφρονες είδαν πως έπρεπε να αποφοισούν να θυσιάσουν ένα μέρος της ελευθερίας, για να εξοφਾਲίσουν την υπολοιστη, όπως ο πληρωμένος δέχεται να του κοπεί το χέρι, για να σώσει το υπόλοιπο σώμα του.

1. Ο Ρουσό βλέπει πως το Κράτος, αν όχι έτσι όπως θα το ονειρευτεί στο *Κοινο-νικό Συμβόλαιο*, αλλά τουλάχιστον έτσι όπως εμφανίστηκε στην ιστορία, είναι ένας θε-μικός που προορίζεται να υπηρετήσει μια τάξη εναντίον μιας άλλης. Η ιδεαλιστική του μέθοδος εξηγεί αυτή τη δημιουργία με μια συνθήκη.

Αλλά και ο τρόπος που οι πλούσιοι απευθύνονται στους φτωχούς, δεν είναι χωρίς

Αυτή ήταν, ή πρέπει να ήταν, η προέλευση της κοινωνίας και των νόμων, που πρόσθεσαν νέες δυσκολίες στον αδύναμο και νέες δυνατότητες στον πλούσιο (XVIII), κατάστρεψαν ανεπανόρθωτα τη φυσική ελευθερία, στεφρώσανε για πάντα το νόμο της ιδιοκτησίας και της ανισότητας, κι έναν επιδέξιο σφετερισμό τον έκαναν ανέκκλητο δικαίωμα, και για το συμφέρον μερικών φιλόδοξων υποδούλωναν για πάντα όλο το ανθρώπινο γένος στη δουλειά, στη σκληριά και τη δυστυχία. Ενώ-λα βλέπουμε πώς η ίδρυση μιας μόνο κοινωνίας έκανε απαραίτητη την ίδρυση όλων των άλλων, και πώς, για να αντεπεξέλθουν σε δύναμεις ενωμένες, χρειάστηκε να εννοθούν κι αυτοί με τη σειρά τους¹. Οι κοινωνίες, καθώς πολλαπλασιάζονταν και επεκτεινόταν γρήγορα, σύντομα κάλυψαν όλη την επιφάνεια της Γης, και δεν ήταν πια δυνατό να βρεθεί ούτε μια γωνιά στον κόσμο, όπου θα μπορούσε κανείς να απαλλαγεί από το ζυγό ή να γλιτώσει το κεφάλι του από τη σπάθα που πολύ συχνά τη χρησιμοποιούσαν λάθος, και που ο κάθε άνθρωπος έβλεπε να κρέμεται συνεχώς πάνω από το δικό του. Καθώς το αστικό δικαίω έγινε έτσι ο κοινός κανόνας των πολιτών, ο φυσικός νόμος δεν ίσχυε παρά ανάμεσα στις κοινωνίες. Εκεί, κάτω από το όνομα «δικαίω του ατόμου», μετριάστηκε από κάποιες σιωπηρές συμφωνίες, για να διευκολύνει την επικοινωνία και να αναπληρώσει τη φυσική συμπίνοια, που έχοντας χάσει μέσα στη σχέση «κοινωνία με κοινωνία» σχεδόν όλη τη δύναμη που είχε από άνθρωπο σε άνθρωπο, δε βρίσκεται πια παρά μόνο σε κάποιες κοσμοπολιτικές ψυχές², οι οποίες ξεπερνούν τα σύνορα που νοητά χωρίζουν τους λαούς, και, όμοια με το υπέρτατο ον που τις δημιουργήσε, αγκαλιάζουν όλο το ανθρώπινο γένος με την καλοσύνη τους.

Καθώς μεταξύ τους τα πολιτικά αυτά συμφερόσημα βρίσκονταν ακόμα στη φυσική κατάσταση, σύντομα δοκίμασαν τις ίδιες δυσκολίες που ανάγκασαν τους ιδιώτες να βγουν από αυτές, κι αυτή η κατάσταση ανάμεσα στα μεγάλα αυτά συγκροτήματα έγινε πολύ πιο κα-

ενδιαφέρον. Οι κυρίαρχες τάξεις βασιλεύουν όχι με τη βία, αλλά με το ψέμα και κρύβουν τα εγκληματικά τους σχέδια κάτω από το πέπλο του γενικού συμφέροντος.

1. Βλ. στο *L'Etat de guerre* (εκδ. Pléiade III, 603): «Την πρώτη σχηματισμένη κοινωνία ακολουθεί αναγκαστικά ο σχηματισμός όλων των άλλων κοινωνιών. Ή πρέπει να γίνουμε μέλος της, ή να ενοθούμε για να αντισταθούμε.» Το κοινωνικό συμβόλαιο δεν είναι λοιπόν απολύτως ελεύθερο.

2. Σήμερα θα χρησιμοποιούσαμε μ' αυτή την έννοια τη λέξη ανθρωπιστής. Ο Ρουσό καταδικάζει τον κοσμοπολιτισμό, όταν τον βλέπει να συμβιβάζεται με την πεφωρόνηση του λαού. Βλ. σελ. 55. Αλλά ο πατριωτισμός που διακηρύσσει δεν είναι ένας στενός σοβινισμός. Διατηρεί την έννοια της ανθρώπινης κοινότητας.

ταστρεπτική από εκείνη που προϋπήρξε ανάμεσα στα άτομα που την αποτελούσαν. Από εδώ προήλθαν οι εθνικοί πόλεμοι, οι μάχες, οι φόννοι, τα αντίποινα που προξενούν τη φρίκη και πληγώνουν τη λογική, και όλες αυτές οι φρικτές προκαταλήψεις που τοποθετούν σε επίπεδο αρετής την τιμή του να χύνεις ανθρώπινο αίμα. Οι εντιμότεροι άνθρωποι έμαθαν να περιλαμβάνουν ανάμεσα στα καθήκοντά τους την υποχρέωση να σφάζουν τους ομοίους τους. Τέλος, βλέπουμε τους ανθρώπους να αλληλοσφάζονται κατά χιλιάδες χωρίς να ξέρουν το γιατί. Και γίνονται περισσότεροι φόννοι σε μια μόνο μέρα μάχης και περισσότερες φρικαλεότητες στην κατάληψη μιας πόλης απ' ό,τι κατά τη φυσική κατάσταση στη διάρκεια αιώνων πάνω σε όλη την επιφάνεια της γης¹. Αυτά τα αποτελέσματα διακρίνουμε από τη διαμόρφωση των διάφορων κοινωνιών στο ανθρώπινο γένος. Ας ξαναγυρίσουμε στην ίδρυση τους.

Ξέρω πως υπάρχουν πολλές εκδοχές για την καταγωγή των πολιτικών κοινωνιών, όπως, για παράδειγμα, οι κατακτήσεις του ισχυρότερου ή ένωση των αδυνάτων, καιμιά όμως από αυτές δεν παίζει κανένα ρόλο σ' αυτό που θέλω να αποδείξω. Αυτή που εξέθεσα πάντως μου φαίνεται πως είναι η φυσικότερη, για τους εξής λόγους: 1) Γιατί, στην πρώτη περίπτωση, το δικαίω της κατακτησης, με το να μην αποτελεί διόλου δικαίω, δεν μπορούσε να θεμελιώσει και κανένα άλλο. Τόσο ο κατακτητής όσο και οι κατακτημένοι μένουν πάντα μεταξύ τους σε εμπόλεμη κατάσταση, εκτός αν το έθνος, αφού απελευθερωθεί, εκλέξει με τη θέλησή του το νικητή του για αρχηγό². 2) Γιατί, στη δεύτερη περίπτωση, οι λέξεις «δυνατός» και «αδύνατος» είναι διαφοροποιημένες. Επειδή στο διάστημα ανάμεσα στη θέσπιση του δικαίου της ιδιοκτησίας ή του δικαίου του πρώτου κατόχου, και αυτού των πολιτικών κυβερνήσεων, η έννοια των όρων αυτών αποδίδεται ακριβέστερα με τις λέξεις «φτωχός» και «πλούσιος», μιας που στην πραγματικότητα ένας άνθρωπος, πριν γίνουν οι νόμοι, δεν μπορούσε να υποτάξει τους άλλους με αυτόν παρά μόνο ληληλατώντας το βίος τους, ή παραχωρώντας σ' αυτούς μέρος από τα δικά του αγαθά. 3) Γιατί, για τους φτωχούς που δεν είχαν να χάσουν άλλο από την ελευθερία τους, θα ήταν μεγάλη τρέλα να χάσουν με τη θέλησή τους το μόνο που τους έμενε, δέχως να κερδίσουν τίποτα σε αντάλλαγμα. Και γιατί, αντίθετα, οι πλούσιοι, με το να είναι, για να το πούμε έτσι, τρωτοί σε όλα τα σημεία των αγαθών τους, ήταν πιο ευπρόσβλητοι στην επιβουλή, ήταν

1. Ο Ρουσό, όπως όλοι οι φιλόσοφοι της εποχής του, ήταν εχθρός του πολέμου.

2. Αυτή η τόσο εξυτηνη κοινική του δικαίου της κατάκτησης είναι μια απόρριψη του Γκρότιους και του Πούφεντοφφ, οι οποίοι το αποδέχονται.

στη σημείωση V, επειδή αυτή καλύπτει και τα πτηνά. Αυτή τη βρίσκουμε στον αριθμό των μικρών τους που δεν ξεπερνά ποτέ τα δύο κάθε φορά, για τα είδη που είναι μόνο φυτοφάγα, και συνήθως τον υπερβαίνει για τα είδη που είναι σαρκόβора. Είναι εύκολο να εννοήσει κανείς τον καθορισμό αυτό από τον αριθμό των θηλών που είναι δύο για το θηλυκό που πρώτου είδους, όπως είναι στη φοράδα, στην αγελάδα, την κατσίκα, την ελαφίνα, την προβάτινα κλπ., και που είναι πάντα έξι ή οκτώ στα άλλα, όπως στη σκύλα, στη γάτα, στη λύκαινα, στην τίγρη κλπ. Η κότα, η πάπια, που είναι όλα πουλιά σαρκόβора, όπως και ο σπύζ, το γεράκι, η κουκουβάγια, γεννούν επίσης και κλωσσούν μεγάλο αριθμό αυγών, πράγμα που δε συμβαίνει ποτέ στο περιστερι, στην τρυγόνα ούτε στα πουλιά που δεν τρώνε παρά απόρροια, τα οποία δε γεννούν και δεν κλωσσούν παρά μόνο δύο αυγά τη φορά. Μπορούμε ίσως να δικαιολογήσουμε τη διαφορά αυτή με το ότι τα ζώα που ζουν μόνο με χόρτα και φυτά, απασχολημένα σχεδόν όλη τη μέρα με τη βοσκή και αναγκασμένα να χάνουν πολύ χρόνο για να τρραφούν, δε θα μπορούσαν να θηλάσουν περισσότερα μικρά, ενώ τα σαρκόβора που τρώνε γρήγορα μπορούν με άνεση και πολύ συχνότερα να επιστρέφουν στα μικρά τους και στο κνήγι και να ικανοποιούν την τόσο μεγάλη απαίτηση σε γάλα. Θα μπορούσαμε να κάνουμε πολλές παρατηρήσεις γύρω από αυτό και άλλες τόσες σκέψεις. Δεν είναι όμως του παρόντος και μου αρκεί να έχω δείξει σ' αυτό τό σημείο το γενικότερο σύστημα της φύσης, σύστημα που προσφέρει έναν ακόμα λόγο για να βγει ο άνθρωπος από την κατηγορία των σαρκόβωρων και να τον τοποθετήσουμε ανάμεσα στα φυτοφάγα.

Νότιο IX. Ένας διάσημος συγγραφέας¹, υπολογίζοντας τις καλές και τις κακές πλευρές της ζωής του ανθρώπου και συγκρίνοντας τα δύο ποσά, βρήκε ότι το τελευταίο ξεπερνάει κατά πολύ το άλλο και ότι στο σύνολό της, η ζωή ήταν για τον άνθρωπο ένα αρκετά κακό δώρο. Δεν απορώ καθόλου για το συμπέρασμά του. Άντλησε τους συλλογισμούς του όλους από τη συγκρότηση του πολιτισμένου ανθρώπου. Αν είχε ανατρέξει μέχρι τον άνθρωπο της φύσης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα έφτανε σε πολύ διαφορετικά αποτελέσματα, ότι θα είχε αντιληφθεί πως ο άνθρωπος δεν έχει παρά μόνο τις ασχημίες που μόνος του έδωσε στον εαυτό του, και ότι η φύση θα έβγαине δικαιωμένη. Δεν φτάνουμε χωρίς κόπους στο σημείο να γίνουμε από δική μας υπαιτιότητα τόσο δυστυχισμένοι. Όταν, από τη μια πλευρά, αναλογιστούμε την υπέροχη εργασία των ανθρώπων, την τόση αφομοιωμένη σε βάθος επιστήμη, τις τόσες τέχνες που εφευρέθηκαν, τις τόσες δυνάμεις που

1. Maupertuis, συγγραφέας του *Essai de Philosophie morale*, κεφ. II, Βερολίνο, 1749.

ους των Αντιλλών, με αυτά που μόλις αναφέραμε για τους Ουεντότους του Ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας. Εκφραρίζει κυρίως την ακρίβεια που έχουν όταν χτυπάνε με τα βέλη τους τα πουλιά στον αέρα και τα ψάρια εν κινήσει, τα οποία στη συνέχεια πιάνουν κώνοντας βουτιές. Οι άνγιοι της Β. Αμερικής δεν είναι λιγότερο διάσημοι για τη δύναμη και την επιδεξιότητά τους, και δίνω παρακάτω ένα παράδειγμα, που μας επιτρέπει να κρίνουμε εκείνη των Ινδιάνων της Ν. Αμερικής.

Το 1746 ένας Ινδιάνος του Μπουένος Άιρες, έχοντας καταδικαστεί στο Κάδιξ να εκτίσει ποινή στις γαλέρες, πρότεινε στον κυβερνήτη να εξογοράσει την ελευθερία του παίζοντας τη ζωή του σε μια δημόσια γιορτή. Υποσχέθηκε ότι θα επιτεθεί μόνος στον πιο οργισμένο ταύρο με μοναδικό όπλο ένα σκονιό, ότι θα τον νικήσει, ότι θα τον πιάσει με το σκονιό από το μέρος που θα τον υποδείκνυαν, ότι θα τον σέλωσε, θα του φορούσε χαλινάφι, θα τον ίππευε, και ότι έτσι στη ράχη του ταύρου θα τα έβαζε με άλλους δύο ταύρους, από τους πιο οργισμένους που θα έφεραν από το στάβλο, και ότι θα τους θανάτωνε τον έναν μετά τον άλλο, τη στιγμή που θα του έλεγαν και χωρίς τη βοήθεια κανενός, πράγμα που έγινε δεκτό. Ο Ινδιάνος κράτησε το λόγο του και πέτυχε όλα όσα υποσχέθηκε να κάνει. Για τον τρόπο που μεταχειρίστηκε και για όλες τις λεπτομέρειες του αγώνα, μπορεί να συμβουλευτεί κανείς τον πρώτο τόμο των *Παρατηρήσεων πάνω στη Φυσική Ιστορία* του κυρίου Γκοτιέ, απ' όπου πήραμε αυτό το περιστατικό, σελ. 262¹.

VII. «Η διάρκεια της ζωής των αλόγων», λέει ο κύριος ντε Μπιμόν, «είναι όπως και σε όλα τα ζώα, συνάρτηση του χρόνου της ανάπτυξης τους. Ο άνθρωπος, που αναπτύσσεται επί δεκατέσσερα χρόνια, μπορεί να ζήσει τον εξαπλάσιο ή επταπλάσιο χρόνο, δηλαδή ενενήντα ή εκατό χρόνια. Το άλογο που η ανάπτυξη του συμπληρώνεται στα τέσσερα χρόνια, μπορεί να ζήσει έξι ή επτά φορές τόσο, δηλαδή είκοσι πέντε ή τριάντα χρόνια. Τα παραδείγματα που παραβαίνουν τον κανόνα αυτόν είναι τόσο σπάνια που δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ούτε καν σαν εξαίρεση απ' όπου θα μπορούσαμε ενδεχομένως να εξάγουμε συμπεράσματα. Και όπως τα μεγαλύτερα άλογα αναπτύσσονται πιο γρήγορα από τα λεπτοκαμωμένα, ζούνε και λιγότερο και γερνούν από τα δεκαπέντε τους χρόνια.»²

VIII. Νομίζω πως ανάμεσα στα σαρκόβора και στα φυτοφάγα, διακρίνω μια ακόμα διαφορά, πιο γενική από εκείνη που παρατηρήσα

1. Jacques Gautier d'Avoty, *Observations sur l'Histoire naturelle*, 3 τόμ., Παρίσι, 1752-1758.
2. *Histoire naturelle*, 12, τόμ. VII, Παρίσι, 1753, σελ. 249 κ.ε.

χρησιμοποήθηκαν, τις αβύσσους που γέμισαν, τα βουνά που ισοπεδώθηκαν, τους βράχους που θρυμματίστηκαν, τα χωράφια που εκχερσώθηκαν, τις λίμνες που δημιουργήθηκαν, τα έλη που αποξηράνθηκαν, τα τεράστια οικοδομήματα που χτίστηκαν στη γη, τη θάλασσα που καλύφθηκε με πλοία και ναύτες, και, από την άλλη, όταν ψάξουμε με λίγη στοχαστική διάθεση τα αληθινά πλεονεκτήματα που προήλθαν από αυτά όλα για την ευτυχία του ανθρώπινου γένους, δεν μπορούμε παρά να απορρήσουμε με την καταπληκτική δυσαναλογία που υπάρχει ανάμεσά τους, και να οικτήσουμε την τύφλωση του ανθρώπου, ο οποίος για να τροφοδοτήσει τη φιλοδοξία του και δεν ξέρω ποιον κενόδοξο αυτοθαυμασμό, τρέχει με μανία πίσω απ' όλες τις δυστυχίες που μπροστά του τον βρουν, και που η φύση, ευεργετική, φρόντισε να τις κρατήσει μακριά του.

Οι άνθρωποι είναι κακοί. Μια θλιβερή και διαρκής εμπειρία μας απαλλάσσει από την απόδειξη. Πλην όμως, ο άνθρωπος είναι καλός από τη φύση του, νομίζω πως το απέδειξε. Τι λοιπόν πρόφρασε να τον διαφθείρει σε τέτοιο σημείο αν όχι οι μεταβολές που επήλθαν στη συγκρότησή του, οι πρόοδοι που έκανε και οι γνώσεις που απέκτησε; Ας θεμιάζουμε όσο θέλουμε την κοινωνία των ανθρώπων, δε θα είναι λιγότερο αληθεια ότι αυτή οδηγεί τους ανθρώπους στο να αλληλομισούνταν όταν συγκρούονται τα συμφέροντά τους, στο να αλληλοεξυτηρούνται εμφανειακά, και στο να βλάπτουν στην πραγματικότητα αφάνταστα ο ένας τον άλλο. Τι μπορεί να σκεφτεί κανείς για μια σχέση όπου η ατομική λογική υπαγορεύει αξίες εντελώς αντίθετες από εκείνες που η δημόσια λογική διδάσκει στο κοινωνικό σύνολο και όπου ο καθένας βρίσκει την ικανοποίησή του στη δυστυχία του άλλου; Ίσως να μην υπάρχει ούτε ένας εύπορος άνθρωπος στον οποίο οι άπληστοι κληρονόμοι ή συγγά και τα ίδια του τα παιδιά να μην εϋχονται κρυφά το θάνατό¹, ούτε ένα πλοίο στη θάλασσα, του οποίου το ναυάγιο να μην αποτελεί μια καλή είδηση για κάποιον έμπορο, ούτε ένα σπίτι, το οποίο ένας χρεώστης να μην εϋχεται να το δει να καίγεται μαζί με όλα τα χαρτιά που περιέχει, ούτε ένας λαός που να μη χαιρέται για την καταστροφή των γειτόνων του. Έτσι βρισκόμαστε το πλεονεκτήματά μας στο λάθος των συνανθρώπων μας, και η ζημιά του ενός αποτελεί πάντα την ευφροσύνη του άλλου, εκείνο όμως που είναι ακόμα πιο επικίνδυνο, είναι ότι οι δημόσιες συμφορές είναι η προσμονή και η ελπίδα ενός πλήθους ιδιωτών. Άλλοι θέλουν τις ασθένειες, άλλοι τους θανάτους, άλλοι τον πόλεμο, άλλοι την πείνα. Είδα

1. Βλ. στις *Confessions*, I, II, σελ. 56, πώς ο Ρουσό αρνείται να μπει στη διαθήκη του Μιλόγ Μαγασόλ, για να μη χρεαστεί να επιθυμήσει το θάνατο ενός φίλου.

φρικτούς ανθρώπους να κλαίνε από πόνο για μια χρονιά με πλούσια σοδειά, και η μεγάλη και ολέθρια πυρκαγιά του Λονδίνου², που σκόπωσε τη ζωή ή την περιουσία σε τόσους δυστυχείς, υπήρξε ίσως προσδοφόρα για περισσότερα από δεκα χιλιάδες άτομα. Ξέρω ότι ο Μοντέν κατηγορεί τον Αθηναίο Δημόδη³ που τιμώρησε έναν εργάτη, ο οποίος, πουλώντας εκείβια τα φέτερα, κέρδιζε πολλά από το θάνατο των πολιτών. Το ότι ο λόγος που προβάλλει ο Μοντέν είναι ότι όλος ο κόσμος έπρεπε να τιμωρείται, κάνει φανερό ότι αυτή η άποψη επιβεβαιώνει τις δικές μου. Ας προχωρήσουμε λοιπόν μέσα από τις επιφανειακές επιδείξεις καλσύνης σ' αυτό που συμβαίνει στο βάθος της καρδιάς μας και ας σκεφτούμε τι μπορεί να είναι μια κατάσταση πραγμάτων όπου οι άνθρωποι όλοι είναι αναγκασμένοι να αλληλοχαιδεύονται και να αλληλοκαταστρέφονται, όπου δημιουργούνται εχθροί από καθήκον και απαιτήσεις από συμφέρον. Αν μου απαντήσουν ότι η κοινωνία είναι έτσι συγκροτημένη ώστε ο καθένας να έχει ωφέλημα εξυτηρώντας τους άλλους, θα απαντούσα ότι αυτό θα ήταν πολύ καλό, αν δεν τύχαινε να κερδίζει περισσότερο με το να τους βλάπτει. Δεν υπάρχει νόμιμο κέρδος που να μην υστερεί από αυτό που μπορεί να γίνει με παράνομο τρόπο, και η αδικία που γίνεται στον πλησίον είναι πάντα πιο επικερδής από την εξυτηρέτησή. Δεν μένει παρά να βρεθούν οι τρόποι που θα εξασφαλίσουν την ατιμωρησία, και προς το σκοπό αυτό οι ισχυροί στρέφουν όλες τους τις δυνάμεις, και οι ανίσχυροι όλες τις πονηρίες τους.

Ο άγιος, όταν έχει γευματίσει, διακατέχεται από ειρηνική διάθεση απέναντι στη φύση όλη, και είναι φίλος με όλους τους συνανθρώπους του. Συμβαίνει καμιά φορά να διεκδικείται από άλλον το γεύμα του; Δεν έρχεται ποτέ στα χέρια, αν δεν έχει από πριν συγκρίνει τη δυσκολία του να νικήσει με εκείνην του να βρει αλλού την τροφή του, και καθώς ο εγωισμός δεν έχει κομιά θέση στον καρβά, με μερικές γροθιές αυτός παίρνει τέρμα. Ο νικητής τρώει, ο νικημένος πηγαίνει να βρει την τύχη του, και όλα ειρηνεύουν. Στον κοινωνικό όμως άνθρωπο υπάρχουν άλλα. Σειρά πρώτα έχει η ικανοποίηση του απαραίτητου, και μετά του περιούτου. Στη συνέχεια ερχονται οι απολαύσεις, και κατόπιν ο τεράστιος πλούτος, και μετά οι υπήκοοι, και μετά οι δούλοι. Δεν ηρχαζει ούτε στιγμή. Το πιο παράξενο είναι ότι όσο λιγότερο οι ανάγκες θεωρούνται φυσικές και πιεστικές, τόσο τα πάθη μεγαλώνουν, και μαζί μ' αυτά, που

1. Το 1666.

2. Βλ. *Essais*, I, 22.

3. Σε πολλά σημεία, ο Ρουσό απορρίπτει τις σοφιστείες του ήβου ωφέλιμου. Βλ. *Jugement sur la paix perpétuelle de l'abbé de Saint-Pierre*, Piéade III, 591-600.

είναι και το χειρότερο, η δύναμη για να μπορούσαν να ικανοποιηθούν. Με τρόπο ώστε, μετά από μακροχρόνια ευημερία, αφού θα έχει αποκτήσει πολλούς θησαυρούς και αποξενωμένος από τους ανθρώπους, ο ήρωάς μου θα τελειώσει με το να καταστρέψει τα πάντα γύρω του, μέχρι που να γίνει ο μοναδικός κυρίαρχος του κόσμου! Αυτή, εν συντομία, είναι η ηθική εικόνα αν όχι της ζωής του ανθρώπου, τουλάχιστον οι κρυφές βλέψεις στα ενδύμια κάθε πολιτισμένου ανθρώπου.

Συγκρίνετε χωρίς προκατάληψη την κατάσταση του πολίτη με αυτήν του άρχιου και αναζητήστε, αν μπορείτε, κατά ποσο, χώρα από την καμία του, τις ανάγκες και τις δυστυχίες του, ο πρώτος άνοιξε νέα πεδία στον πόνο και στο θάνατο. Αν αναλογιστείτε τις στενωφώδεις του νου που μας συνθλίβουν, τα βίαια λάθη που μας εξουθενώνουν και μας θλίβουν, την υπερβολική εργασία με την οποία επιβαρύνονται οι φτωχοί, την ακόμα πιο επικίνδυνη καθρότητα στην οποία εγκαταλείπονται οι πλούσιοι που κόνουν τους πρώτους να πεθαίνουν από τις ελλείψεις και τους άλλους από την ασωτία, αν σκεφτείτε τις απαιτήσεις αναμειγείς τροφών, τα ολέθρια καρκινώματα, τα αλλοιωμένα εδάφη, τα νοθευμένα φάρμακα, τη δολιότητα αυτών που τα πουλάνε, τα σφάλματα αυτών που τα γράφουν, το δηλητήριο των δοχείων όπου τα παρασκευάζουν, αν προσέξετε τις επιδημικές ασθένειες που μεταδίδονται από τον βρόμικο αέρα των πολλών συγκεντρωμένων ανθρώπων, εκείνες που προκαλούνται από τη μαλακότητα του τρώσιμου της ζωής μας, το διαδοχικό πέραςμα από το εσωτερικό των σπιτιών μας στον αέρα, το απρόσμετο ντύσιμο, και όλες τις φροντίδες που ο υπερβολικός αισθησιασμός μας τις μετέτρεψε σε απαραίτητες συνήθειες και που η αμέλεια ή η στέφηση μας στοιχίζει στη συνέχεια τη ζωή ή την υγεία, αν βάλετε στο λογαριασμό τις πυρκαγιές και τους σεισμούς, που καταστρέφοντας ή αναποδογυρίζοντας πόλεις ολόκληρες προκάλουν το θάνατο σε χιλιάδες κατοίκους, με μια λέξη, αν συγκεντρώσετε τους κινδύνους που όλες αυτές οι αιτίες συσσωρεύουν συνεχώς πάνω από τα κεφάλια μας, θα εννοήσετε πόσο ακριβά η φύση μας κάνει να πληρώνουμε την περιφρόνηση προς τις υποδείξεις της.

Δε θα επαναλάβω εδώ ό,τι αλλού έχω πει για τον πόλεμο, θα επιθυμούσα όμως οι πληροφρονημένοι να ήθελαν ή να τολμούσαν να δώσουν στο κοινό τις λεπτομέρειες για τα αίτια που διαπράττονται στους στρατούς από τους τροφοδότες και τα νοσοκομεία²: Θα βλέπαμε

1. Η ψυχολογία του Ρουσό υφίσταται, εδώ την επίδραση του Χομπίς.

2. Ο εφοδισμός των στρατευμάτων αποτέλεσε μια από τις κύριες πηγές πλούτου για τους χρηματιστές της εποχής του Λουδοβίκου ΙΔ' και κατά τον 18ο αιώνα. Ο μεγάλος τραπεζίτης Παρί-Ντιβερνέ πλούτισε με τον τρόπο αυτό.

ότι οι κομψίνες τους, όχι και πολύ κρυφές, με τις οποίες οι πιο λαμπροί στρατοί στήνονται πάνω σε λιγότερο από το τίποτα, προκλούν περισσότερες απώλειες σε στρατιώτες απ' ό,τι το εχθρικό βόλι. Ένας υπολογισμός όχι λιγότερο καταπληκτικός είναι εκείνος των ανθρώπων που καταστίνει η βέλασσα κάθε χρόνο, ή από πείνα, ή από σκροβούτο, ή από πειρατές, ή από τη φωτιά, ή από τα ναυάγια. Είναι φανερό ότι πρέπει να χρεωθεί επίσης η ιδιοκτησία, και κατά συνέπεια η κοινωνία, τις δολοφονίες, τις δηλητηριάσεις, τις ληστείες στους μεγάλους δρόμους, αλλά και τις ποινές για τα εγκλήματα αυτά, που είναι απαραίτητες για παραδειγματισμό, που όμως, αφού ο φόνος του ενός στοιχίζει δύο ή και περισσότερες ζωές, δεν παύουν να πολλαπλασιάζονται στην πραγματικότητα οι απώλειες στο ανθρώπινο γένος. Πόσο ειρηνιστικοί τρόποι για να εμποδιστεί η γέννηση των ανθρώπων και να εξαιτατηθεί η φύση; Είστε μέσα από βάνουσα και διεφθαρμένα γούστα που προσβάλλουν το πιο χαριτωμένο έργο της, γούστα που ούτε οι άγριοι ούτε τα ζώα δε γνώρισαν ποτέ, και που στις πολιτισμένες κοινωνίες δε γεννήθηκαν παρά σε μια διεφθαρμένη φαντασία: είτε μέσα από αυτές τις κρυφές αποβολές, γνήσιους καρπούς της ακολασίας και της ψευτικής τιμής· είτε μέσα από την έκθεση ή το θανάτωμα μιας πληθώρας παιδιών, θυμάτων της φτώχειας των γονιών τους ή της βάρβαρης ντροπής της μητέρας τους· είτε, τέλος, μέσα από τον ακρωτηριασμό εκείνων των δυστυχισμένων, των οποίων ένα μέρος της ζωής και οι απόγονοι θυσιάζονται για μάταια τραγούδια, ή, πράγμα ακόμα χειρότερο, για τη βάνουση ζήλια κάποιων ανθρώπων, ακρωτηριασμός που, στην τελευταία αυτή περίπτωση, προσβάλλει διπλά τη φύση, και από τη μεταχείριση αυτών που τον υφίστανται, και από τη χρήση για την οποία προορίζονται.

Τι θα γινόταν αν επιχειρούσα να δείξω να βάλεται το ανθρώπινο γένος στην ίδια την πηγή του, μέχρι και τον πιο ιερό από τους δειμούς, όπου δεν τολμά κανείς να υπακούσει στη φύση παρά μόνο αφού συμβουλευτεί την τύχη του, και όπου συγγένεας η κοινωνική σταξία τις αρετές με τις διαστρεφές, η εγκράτεια καταντά μια εγκληματική προφύλαξη, και η άρνηση στο να γεννηθεί ένας συνάνθρωπος, μια ανθρωπιστική πράξη. Διχώς όμως να ονίσω το πέλο που καλύπτει τόσα αίτια, ας αφικετούμε στο να δείξουμε το κακό, το οποίο άλλοι έχουν υποχρέωση να θεραπεύσουν.

Να προσθέσουμε σε όλα αυτά το πλήθος εκείνο των ανθυμεινών επαγγελματιών που συντομεύουν τη ζωή ή καταστρέφουν την υγεία. Όπως η εργασία στα ορυχεία, οι διάφορες επεξεργασίες μετάλλων και

1. Οι ψάλτες του πάπα.

τιές της όλης δυστυχίας στην οποία οδηγεί τα πιο αξιοθαύμαστα έθνη ο πλούτος. Όσο η βιομηχανία και οι τέχνες αναπτύσσονται και ανθούν, ο αγρότης, περιφρονημένος, φροτωμένος με φόρους απαράιτητους για τη συντήρηση της πολυτέλειας, και καταδικασμένος να περάσει τη ζωή του ανάμεσα σε δουλειά και πείνα, εγκαταλείπει τους αγρούς, για να πάει στις πόλεις να βρει το ψωμί που αυτός έφραζε να φέρνει. Όσο πιο πολύ θαμπλώνουν από θουισμό οι πρωτεύουσες τα ανήτητα μάτια του λαού, τόσο περισσότερο θα έφραζε να στενάζουμε βλέποντας τους κάμπους εγκαταλειμμένους, τη γη χορταριασμένη, και τους μεγάλους δρόμους ξεχειλούς από ταλαιπωρούς πολίτες που κατάντησαν ζητιάνοι ή κλέφτες, των οποίων η δυστυχία θα πάρει τέλος πάνω στον βασανιστήριο τροχό ή στην ψάθα. Μ' αυτό τον τρόπο συμβαίνει να πλουτίζει το κράτος, από τη μια μεριά, και να εξασθενεί και να αποδεκατίζεται, από την άλλη, και οι πιο ισχυρές μοναρχίες, μετά από κόπο πολύ για να γίνουν πλούσιες και έρημες, να καταντούν στο τέλος λεία των φτωχών εθνών, που υποκρίττονται στον ολέθριο πειρασμό του να τις κατακτήσουν, και που εξασθενούν με τη σειρά τους, μέχρι που κι αυτά να κατακτηθούν και να καταστραφούν από άλλα.

Ας καταδεχτεί κάποιος να μας εξηγήσει, καμιά φορά, τι ήταν αυτό που μπόρεσε να δημιουργήσει εκείνα τα στίφη των βαρβάρων που επί τόσους αιώνες κατέκλυσαν τη Σπάρτη, την Ασία και την Αφρική. Στην επιδεξιότητά τους, στις τέχνες, στη σοφία των νόμων τους, στην εξαιρετη ποιότητα της πολιτικής τους χρωστούσαν αυτόν τον υλιγγιάδη πλουτισμό. Ας ευαρεστηθούν να μας πουν οι σοφοί μας, γιατί οι αιμοχαρές αυτοί και κτηνώδεις άνθρωποι, χωρίς φωτισμένη σκεψη, χωρίς εγκράτεια, δίχως παιδεία, δεν αλληλοσφάζονταν σε κάθε στιγμή, για να διεκδικήσουν την τροφή και το κυνήγι ο ένας από τον άλλο. Ας μας εξηγήσουν, με ποιο τρόπο οι άθλιοι αυτοί τόλμησαν ακόμα και να αντικρίσουν ανθρώπους τόσο επιδέξιους σαν εμάς, με τόσο σπουδαία στρατιωτική πειθαρχία, με τόσο σωστούς κανόνες, και τους τόσο σοφούς νόμους. Τέλος, γιατί, από τότε που η κοινωνία τελειοποιήθηκε στις χώρες του Βορρά και μπήκαν σε τόσο κόπο για να δώξουν στους ανθρώπους τις αμοιβαίες υποχρεώσεις τους και την τέχνη του να ζουν μαζί ευχάριστα και ειρηνικά, δε βλέπουμε πια να βγαίνει τίποτα που να μοιάζει με εκείνη την πληθώρα ανθρώπων που έβγαζε άλλοτε. Φοβάμαι πολύ πως κάποιος θα σκεφτεί να μου υπα-

σμήσει απλοϊκώς. Όμως, η πραγματικά επιστημονική πολιτική οικονομία δεν είχε ακόμη γεννηθεί. Τα ζητήματα αυτά όμως συζητήθηκαν με πάθος την εποχή εκείνη. Βλ. Duhamel du Monceau, *Traité de la culture des terres* (1750). Βλ. επίσης τα άρθρα του Κενέ στην *Εγκυκλοπαίδεια* κλπ.

ορικών, κυρίως του μολύβδου, του χαλκού, του υδράργυρου, του κοβάλτιου, του ασηνικού, του ποντικοφάρμακου! Εκείνα τα άλλα επίνδυνα επαγγέλματα που στοιχίζουν καθημερινά τη ζωή σε πολλούς εργάτες, τεχνίτες που κάνουν στέγες, ξυλουργούς, χτίστες, λατόμους. Ας σθρολούσαμε, λέω, όλα αυτά και θα μπορούσαμε να δούμε ότι στη δημιουργία και στην τελειοποίηση των κοινωνιών οφείλεται η μείωση του πλουτισμού που παρατηρείται από τους περισσότερο διανοητές.

Η πολυτέλεια, που είναι αδύνατο να προληφθεί στους ανθρώπους που είναι άπληστοι για ανέσεις και για την εκτίμηση των άλλων, αποτελώνει σύντομα το κακό που οι κοινωνίες έχουν ξεκινήσει, και με το πρόσχημα ότι προσφέρει εργασία στους φτωχούς—που η ίδια δεν έφραζε να είχε δημιουργήσει—φτωχαίνει τα πάντα και αποδεκατίζει το κράτος αργά ή γρήγορα.

Η πολυτέλεια είναι ένα αντίδοτο πολύ χειρότερο από το κακό που διατρέχεται ότι θεραπεύει. Η μάλλον είναι αυτή η ίδια το χειρότερο απ' όλα, σε οποιοδήποτε κράτος, μεγάλο ή μικρό, και είναι αυτή που, για να θρέψει τα πλήθη των υπηρετών και των δυστηχημένων που αυτή η ίδια δημιουργήσε, καταπιάνει και καταστρέφει τον εργάτη και τον πολίτη, όμοια με τον καυτό λίβα που, καλύπτοντας τη χλόη και τη βλάστηση με αδηφάγα έντομα, στερεί την τροφή από τα χερσάμαζα και φέρνει την πείνα και το θάνατο όπου κι αν βρεθεί¹.

Από την κοινωνία και την πολυτέλεια, που αυτή παράγει, γεννιούνται οι καλές τέχνες και η τεχνολογία, το εμπόριο, τα γράμματα και αυτά όλα τα μη απαραίτητα, που κάνουν τη βιομηχανία να αναπτυχθεί, πλουτίζουν και καταστρέφουν τα κράτη. Η αιτία αυτού του μορασμού είναι πολύ απλή. Είναι εύκολο να δει κανείς ότι από τη φύση της η γεωργία πρέπει να είναι η λιγότερο επικερδής από όλες τις τέχνες. Μιας και το προϊόν της είναι το πιο απαραίτητο σε όλους τους ανθρώπους, η τιμή θα πρέπει να είναι ανάλογη με τις δυνατότητες των πιο φτωχών. Από την ίδια αρχή, μπορούμε να βγάλουμε τον εξής κανόνα: Ότι οι τέχνες γενικά αποφέρουν κέρδος αντιστρόφως ανάλογο με τη χρησιμότητά τους και ότι οι πιο απαραίτητες, τέλος, πρέπει να είναι οι πιο παραμελημένες. Εξ ου και βλέπουμε τι πρέπει να σκεφτόμαστε για τα αληθινά πλεονεκτήματα της βιομηχανίας και το πραγματικό αποτέλεσμα που έχει η πρόοδος της². Αυτές είναι οι εμφανείς αι-

1. Μία ποιητική ασηνικού.

2. Τον 18ο αιώνα, οι συζητήσεις γινώσκοντο την πολυτέλεια ήταν άπειρες... Ο Ρουσό καταγράφει ένα από τα πιο συντησιμένα σοφίσματα, σύμφωνα με το οποίο η πολυτέλεια των πλουσίων επιτρέπει στους φτωχούς να ζουν.

3. Αυτές οι θέσεις γίνω από τις τιμές των αγροτικών προϊόντων μας φαίνονται.

ντήσει, στο τέλος, ότι όλα αυτά τα μεγάλα, οι τέχνες, οι επιστήμες και οι νόμοι, εφευρέθηκαν πολύ σφά από τους ανθρώπους, σαν μια σωτήρια επιδίωξη, για να προληφθεί η υπεβολική αύξηση του πληθυσμού, από φόβο μήπως αυτός ο κόσμος που μας ανήκει γίνει στο τέλος πολύ στενάχωρος για τους κατοίκους του.

Λοιπόν, τι; Θα πρέπει να καταστρέψουμε τις κοινωνίες, να εξαφανίσουμε το δικό σου και το δικό μου, και να επιστρέψουμε στο δάσος να ζήσουμε μαζί με τις αρκούδες; Στυπέρασμα στο ύψος των αντιαύλων μου που προτιμά να το προλάβω, για να μην τους αφήσω την ντροπή να το συμπεράνουν. Ω! Εσείς, που δεν ακούσατε την συζήτηση επίκληση, και που δεν αναγνωρίζετε στο γένος σας άλλο προορισμό από το να τελειώνει εν ειρήνη τη σύντομη αυτή ζωή, εσείς που προφέρετε να εγκαταλείψετε στη μέση των πλυνών σας τα θλιβερά σας αποκλήματα, το ανήσυχο πνεύμα σας, τη διεφθαρμένη ψυχή σας και τις σχαλίνωτες επιθυμίες σας, ξαναβρείτε, μιας και από σας εξαρτάται, την αρχαία και αρχική σας αθωότητα. Πηγαίνετε στα δάση για να χάσετε τη θέαση και τη μνήμη των εγκλημάτων των συγχρόνων σας και μη φοβηθείτε καθόλου μήπως εξευτελίσετε το γένος σας, απαφρονόμενοι τα φώτα του για να απαρηθείτε τα πάθη του. Όσο για τους ανθρώπους σαν κι εμένα, των οποίων τα πάθη έχουν καταστρέψει για πάντα την έμφυτη αφέλεια, που δεν μπορούν πια να τραφούν με χλόη και βελανιδιά, ούτε και να στεριθούν νόμους και αρχηγούς, αυτοί που αξιωνόησαν τη θεία χάρη από τον πρώτο τους πατέρα, αυτοί που θα δουν στην πρόθεση να δίνεται στις ανθρώπινες πράξεις πριν απ' όλα ένα ήθος που για πολύ καιρό δεν ήταν κτήμα τους, το λόγο ενός κανόνα αντικειμενικού και ανεξήγητου για όποιο άλλο σύστημαί, αυτοί με λίγα λόγια που είναι πεπεισμένοι ότι η θεία φωνή κάλεσε όλο το ανθρώπινο γένος προς τα φώτα και την ευτυχία των ουράνιων νοημάτων, όλοι αυτοί θα προσπαθήσουν, μέσα από την άσκηση των αρετών που αναγκάζονται να έχουν, μαθαίνοντας να τις γνωρίζουν, να γίνουν άξιοι της αιώνιας επιβράβευσης που πρέπει να περιμένουν. Θα σέβονται τους ιερούς δεσμούς των κοινωνιών, των οποίων είναι μέλη. Θα αγαπούν τους συνανθρώπους τους και θα τους υπηρετούν με όλες τους τις δυνάμεις. Θα υπακούουν με σχολαστικότητα στους νόμους,

1. Η σκέψη αυτή είναι σαφής. Ήταν η άποψη του Βολταίρου, ο οποίος στο περιθώριο του αντιτύπου του σημειώνει: «galimatias». Βλ. G.R. Havens, «Voltaire's Mangelia on the pages of Rousseau», *Ohio State University Studies*, 6 (1935), σελ. 25. Ο Ζ. Στραομπίνοκι (σελ. 1.386 της έκδοσης του) υποστηρίζει, ότι ο κανόνας για τον οποίο μιλάει ο Ρουσό είναι η απαγόρευση του να φάει κανείς από «το δέντρο της γνώσης του καλού και του κακού» (*Γένεση*, II, 16-17).

στους νομοθέτες και σ' αυτούς που τους εφαρμόζουν. Θα τιμούν ιδίως τους καλούς και σώφρονες ηγεμόνες που θα μπορούν να θεράπευουν ή να απαλύνουν το πλιθος των καταχρήσεων και των κακών που είναι πάντοτε έτοιμα να μας νικήσουν, θα τονώνουν το ζήλο των άξιων αυτών λειτουργών, δείχνοντάς τους χωρίς φόβο και χωρίς κολλασία την ανωτερότητα του έργου τους και τη σοβαρότητα του καθήκοντός τους. Δε θα περιφρονήσουν όμως λιγότερο ένα σύνταγμα που διατηρείται μόνο με τη βοήθεια τόσων αξιότιμων ανθρώπων, τους οποίους συχνότερα τους επισίτηνουν παρά τους έχουν, και εξαιτίας του, παρά όλες τις φροντίδες τους, γεννιούνται πάντα περισσότερες αληθινές συμφορές παρά φαινομενικά πλεονεκτήματα.

X. Ανάμεσα στους ανθρώπους που γνωρίζουμε, ή από δική μας αντίληψη, ή από την ιστορία, ή από τους ταξιδιώτες, άλλοι είναι καλύτεροι, άλλοι λευκοί, άλλοι ερυθροδερμοί. Άλλοι έχουν μακριά μαλλιά, άλλοι μόνο μάλλινες σγουρές περιούρες. Άλλοι είναι τριχωτοί, και άλλοι δεν έχουν ούτε γένια. Υπήρξαν, και ίσως ακόμα να υπάρχουν, έθνη με πανύψηλους ανθρώπους, και εκτός από το μύθο των Πυγμαίων, που μπορεί και να είναι υπερβολή, γνωρίζουμε ότι οι Λάτινες και ιδίως οι Γροιλανδοί είναι πολύ πιο κοντοί από τον μέσο άνθρωπο. Διατείνονται μάλιστα ότι υπάρχουν λαοί ολόκληροι που έχουν ουρά σαν τα τετράποδα. Και χωρίς να δίνουμε τυφλή πίστη στις αφηγήσεις του Ηρόδοτου και του Κτησία², μπορούμε τουλάχιστο να έχουμε αυτή την πολύ αληθοφανή άποψη, ότι δηλαδή, αν είχαν γίνει σωστές παρατηρήσεις σ' εκείνους τους πανόψχαιους χρόνους, όταν οι διάφοροι λαοί ζούσαν με τρόπους περισσότερο διαφορετικούς μεταξύ τους απ' ό,τι σήμερα, θα είχαν παρατηρήσει και στη μορφή και στις συνήθειες του σώματος διαφορές πολύ πιο έντονες. Όλα τούτα, για τα οποία εύκολα μπορεί να φέρει κανείς αδιαμφισβήτητες αποδείξεις, μπορούν να ξαφανίσουν μονάχα αυτούς που συνήθως βλέπουν μόνο τα πράγματα γύρω τους και που αγνοούν τις ισχυρές επιδράσεις του διαφορετικού κλίματος, του αέρα, της τροφής, του τρόπου ζωής, των συνθηκών γενικά, κι ακόμα περισσότερο την καταπληκτική δύναμη που έχουν αυτές, όταν δρουν συνεχώς κατά τη διάρκεια μιας σειράς πολλών γενεών. Σήμερα που το εμπόριο, τα ταξίδια και οι κατακτήσεις φέρνουν

1. Αυτή η σημείωση που περιέχει μερικά από τα καλύτερα αποσπάσματα της *Πραγματείας* τελειώνει με μια σαφέστατη επισήμανση. Για τον Ρουσό, το ζήτημα δεν είναι να ξαναγραφεί στη φυσική κατάσταση. Ζώντας όμως μέσα στην κοινωνία, την οποία δεν μπορεί να αγνοήσει, θα προσαρτηθεί να εργαστεί για το καλό των ανθρώπων.

2. Κτησίας: Έλληνας γεωγράφος και ιστορικός του 5ου π.Χ. αιώνα. Συνέγραψε βιβλία για την Περσία και τις Ινδίες, από τα οποία δε διασώζονται παρά αποσπάσματα.

προοριζεί. Ακόμα περισσότερο δε θα μπορούσε να μετοχήσει ως τα πέντε, και πού' όλο που βάζοντας το ένα χέρι πάνω στο άλλο, μπορεί να είχε παρατηρήσει ότι τα δάχτυλα αντιστοιχούσαν ακριβώς μεταξύ τους, πολύ απείχε από το να σκεφτεί την αριθμητική τους ισότητα. Δε γνώριζε τον ακριβή των δακτύλων του περισσότερο από αυτό των τριγών του και αν, αφού θα του είχαν δώσει να καταλάβει τι είναι οι αόριθμοί, του έλεγε κανείς ότι είχε τον ίδιο αριθμό από δάχτυλα στα πόδια όσο και στα χέρια, ίσως να έμεινε κατάπληκτος, συγκινημένος και βλακωντας ότι είναι αλήθεια.

ΨΥΧΕ XV. Δεν πρέπει να συγχέουμε τη φιλαυτία με την αγάπη για τον εαυτό μας¹. Δυο εφεθήμεσαι πολύ διαφορετικά, από τη φύση τους και από τις επιπτώσεις τους. Η αγάπη για τον εαυτό μας είναι ένα φυσικό αίσθημα που έχει κάθε ζώο σαν επαγρύπνηση για την αυτοσυντήρησή του, και το οποίο οδηγημένο από τη λογική και τροποποιημένο από τη συμπάθεια, απελευθερεί την ανθρωπιά και την αρετή. Η φιλαυτία είναι ένα αίσθημα σχετικό, τεχνικό και δημιουργημένο μέσα στην κοινωνία, που σπρώχνει κάθε άτομο να ασχολείται με τον εαυτό του περισσότερο απ' ό,τι με οποιονδήποτε άλλο, που εμφανίζει στους ανθρώπους όλα τα κακά που κάνουν ο ένας στον άλλο, και που από αυτό προέρχεται στην πραγματικότητα η τιμή. Όπως θα έχει γίνει κατανοητό, πιστεύω ότι στην προαγωγή κατάσταση, στην πραγματική φυσική κατάσταση, αυτό δεν υπάρχει. Γιατί κάθε άνθρωπος χωριστά, κωθόντας ότι είναι ο ίδιος ο μόνος θεατής που τον παρατηρεί, ο μόνος στον κόσμο που ενδιαφέρεται γι' αυτόν, ο μόνος κριτής της αξίας του, είναι αδύνατο να γεννήθηκε στην ψυχή του ένα συναισθημα που για πηγή του έχει τις συγκρίσεις, για τις οποίες, η δυνατότητα να γίνουν είναι εδώ αναπόφευκτη. Με το ίδιο σκεπτικό, ο άνθρωπος αυτός δεν μπορεί να νιώσει ποτέ ούτε μίσος ούτε επιθυμία για εκδίκηση, αισθήματα που προκαλούνται μόνο από την εκτίμηση της προσβολής που μπορεί να στην πρόθεση για το-καθή-και όχι στο ίδιο το κακό, άνθρωποι που δε γνωρίζουν ούτε την αυτοεκτίμηση ούτε τη σύγκριση με άλλους, μπορούν να συμπεριφερθούν μεταξύ τους με πολλή βία για κάποιο συμφέρον, αλλά να μη νιώσουν ποτέ προσβλημένοι. Με άλλα λόγια, αντι-μετωπίζοντας ο κάθε άνθρωπος τους συνανθρώπους του, όπως θα αντιμετώπιζε τα ζώα ενός άλλου είδους, μπορεί να αρπάξει τη λεία του πιο ανίσχυρου, ή να εγκαταλείψει τη δική του στον πιο δυνατό.

1. Οι στωικοί ήδη διαχώριζαν τις φυσικές παρορμήσεις και τα πάθη της γνώμης. Όλη αυτή η σημείωση στρέφεται εναντίον του Χριστού, ο οποίος εξήγει τον πόλεμο στη φυσική κατάσταση μέσω της υπεροχής.

183

αντιμετωπίζοντας αυτές τις αριτιγές σαν κάτι το φυσικό, δίχως το ελάχιστο έμεος αλαζονείας ή αγανάκτησης, και δίχως άλλο συναισθημα από τον πόνο ή τη χαρά, για την επιτυχία ή την αποτυχία.

XVII. Αποτελεί γεγονός άκρως αξιοσημείωτο το ότι, μετά από τόσα χρόνια που οι Ευρωπαίοι παιδεύονται να μάθουν στους άρχιους των διάφορων περιοχών τον κόσημο τον δικό τους τρόπο ζωής, δεν μπόρεσαν ακόμα να κερδίσουν ούτε έναν, ούτε καν μέσα από το χριστιανισμό. Γιατί οι ιεραπόστολοι μας καταφέρνουν πού και πού να τους κάνουν χριστιανούς, ποτέ όμως πολιτισμένους. Πίποτα δεν μπορεί να υπερνικήσει την ακαταμάχητη απέχθεια που νιώθουν για τα ήθη μας και τον τρόπο της ζωής μας. Αν αυτοί οι φταχοί άρχιοι είναι τόσο δυστυχείς όσο όλοι διατείνονται, εξαιτίας ποιας ασύλληπτης διαστοφής της κρισης τους αρνούνται σταθερά να εκπολιτισθούν σαν κι εμάς ή να μάθουν να ζουν ευτυχισμένοι ανάμεσά μας; Ενώ διαβάζουμε παντού ότι Γάλλοι και άλλοι Ευρωπαίοι κατέφταναν με τη θέλησή τους σ' αυτά τα έθνη, πέρασαν εκεί όλη τους τη ζωή, χωρίς να μπορούν να εγκαταλείψουν έναν τόσο παρξάξενο τρόπο ζωής, κι ακόμα βλέπουμε συντεπώς ιεραπόστολους να νοσταλγούν με συγκίνηση τις γαλήνιες και αθιώς μέρες που πέρασαν σ' αυτούς τους τόσο περιφρονημένους λαούς; Αν μας απαντήσουν ότι δεν έχουν αρκετό πνεύμα για να κρύνουν σωστά τη δική τους και τη δική μας κατάσταση, θα απαντήσω ότι η εκτίμηση της ευτυχίας είναι λιγότερο υπόθεση λογικής παρά καρδιάς. Άλλωστε, η απάντηση αυτή μπορεί να εξοστρακιστεί εναντίον μας με ακόμα περισσότερη δύναμη. Γιατί υπάρχει μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ των ιδεών μας και της ψυχικής διάθεσης που θα χρειαζόταν για να συλλάβουμε την απόλαυση που βρσκουν οι άρχιοι στον δικό τους τρόπο ζωής, απ' ό,τι μεταξύ των ιδεών των αγρίων και απτών των ιδεών που θα μπορούσαν να τους κάνουν να καταλάβουν τον δικό μας. Πράγματι, μετά από λίγη παρατήρηση, τους είναι εύκολο να δουν ότι όλα μας τα έργα κατευθύνονται προς δύο μόνο σκοπούς, τις ανέσεις μας δηλαδή για τη ζωή και την εκτίμηση των άλλων. Το μέσο όμως που διαθέτουμε εμείς, δεν είναι αρκετό για να φανταστούμε τι είδους ευχαρίστηση βρσκαι ένας άρχιος στο να περνά τη ζωή του μόνος μέσα στα δάση ή στο ψάρεμα, ή να φουά σε μια άθλια φλογέρα, χωρίς ποτέ να καταφέρει να βγάλει έναν τόνο, και δίχως να σκοτιζεται να το μάθει.

Έχουν πολλές φορές φέρει άρχιους στο Παρίσι, στο Λονδίνο και σε άλλες πόλεις. Βιστήκαμε να τους επιδείξουμε την πολυτέλειά μας, τα πλούτη μας και όλες τις τέχνες. Τις πιο χρήσιμες και τις πιο παρξάξενες. Όλ' αυτά τους προκάλεσαν μόνο έναν ηλίθιο θαυμασμό, χωρίς το παραμικρό ίχνος επιθυμίας. Ακόμα, θυμάμαι, ανάμεσα σε άλλα,